Västergarn kyrka

Karaktärisering 2022

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

Gotlands Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471, LM2023/012394.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning ... 4
Bakgrund ... 4
Syfte ... 4
Metod ... 4
Visby stifts kyrkor ... 5
Omgivningar ... 7
Västergarn socken ... 7
Kyrkomiljön ... 7
Kyrkogården ... 10
Kyrkogårdens huvuddrag ... 10
Historik ... 13
Nulägesbeskrivning ... 17
Kyrkobyggnaden ... 28
Kyrkans huvuddrag ... 28
Byggnadshistorik ... 31
Nulägesbeskrivning ... 45
Restaureringar ... 89
Arkeologi ... 96
Fornlämningar ... 97
Kyrkan ... 97
Arkeologiska undersökningar och övrigt ... 98
Värdering ... 98
Allmänt ... 98
Bruksvärden ... 100
Kyrkobyggnaden ... 101
Kyrkans inventarier ... 101
Kyrkogården ... 102
Händelselista Västergarn kyrka ... 103
Lagskydd ... 106
Källor och litteratur ... 108
Otryckta källor ... 108
Tryckta källor ... 108
Kartor ... 108

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024**.**

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

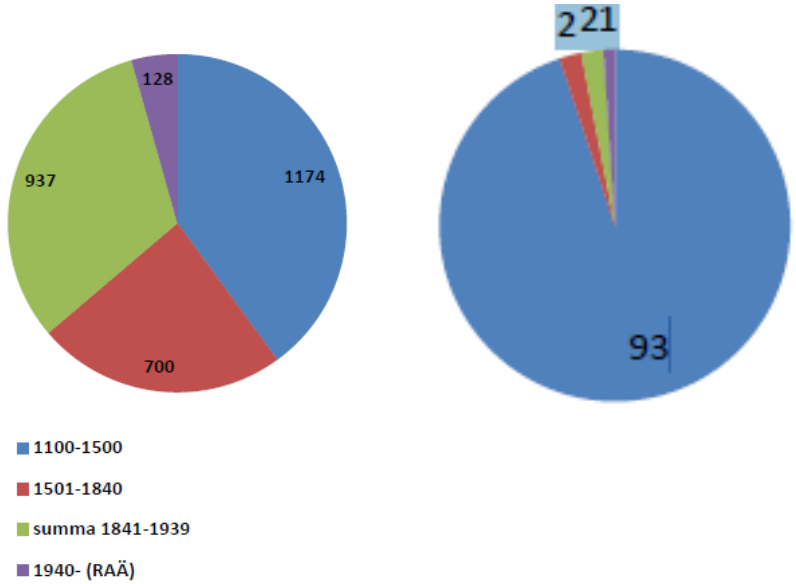
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruppsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Västergarn socken

Västergarn kyrka ingår i Klinte pastorat. Den är belägen vid Gotlands västra kust ca 25 km från Visby. Det är en av de till ytan mindre socknarna på Gotland. 2021 var invånarantalet i socknen 203 personer.

Kulturlandskapet är präglat av långvarig mänsklig aktivitet och bosättningar sedan stenåldern vilket påvisas av fynd från stenåldern och bronsåldern. Västergarn hade från 1200-talet och fram till 1900-talet betydelse som hamnplats. Under 1200-talet fanns en stadsliknande anläggning som gränsade mot havet i väster, och skyddades av en halvcirkelformad vall byggd av jord över en kärna av sten, inåt land i öster. Den är till stora delar bevarad idag.

Kyrkomiljön

Västergarn kyrka och kyrkogård är belägna cirka 300 meter öster om länsväg 140. I norr gränsar kyrkogården mot ett fornlämningsområde med lämningar efter en kastal och en äldre kyrka. Söder om landsvägen mot Sanda, vilken passerar kyrkan, ligger den före detta skolan, numera hembygdsgård i Västergarns hembygdsförenings ägo. Norr om kyrkan syns klockarbostaden. Kyrkan omges närmast av ett öppet odlingslandskap i norr. I väster mot havet ligger sammanhållen bebyggelse och i sydost finns ett mer sammanhängande skogsområde.

Västergarn kyrka fotograferad från ovan, nordost, 2022. Norr om kyrkan syns lämningar av den äldre kyrkan. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Västergarn kyrka och kyrkogård fotograferad från ovan, norr 2022. Norr om kyrkan syns lämningar av den äldre kyrkan till höger och kastalen till vänster. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Västergarn kyrkomiljö fotograferad från ovan, väster 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Grunden efter den äldre romanska kyrkan norr om kyrkogården. Den nuvarande kyrkan till vänster. Foto ES 2019.

Ruinkullen efter kastalen nordost om kyrkogården. Klockargården ligger i bakgrunden. Foto ES 2019

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

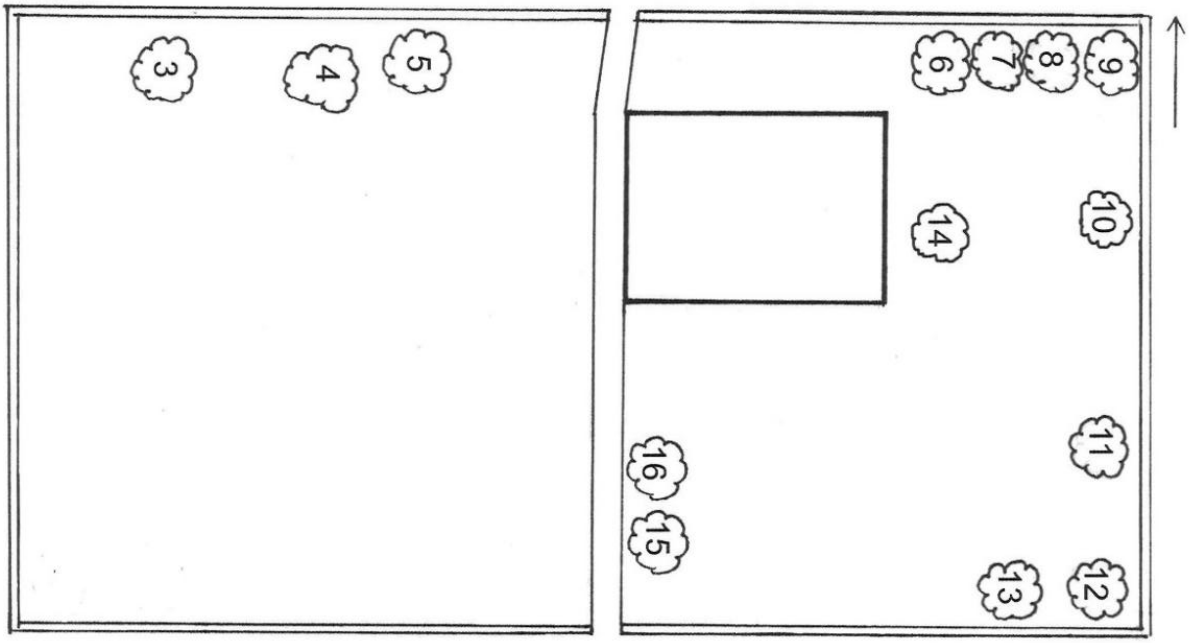
Kyrkogården har utvidgats åt öster och möjligen något åt väster. I öster markerar några träd den tidigare gränsen. Här finns också rester av en tidigare trädkrans vilket ger denna del av kyrkogården en lummighet. Den västra delen av kyrkogården är mycket öppen. En putsad mur som omgärdar kyrkogården ger en rumslighet.

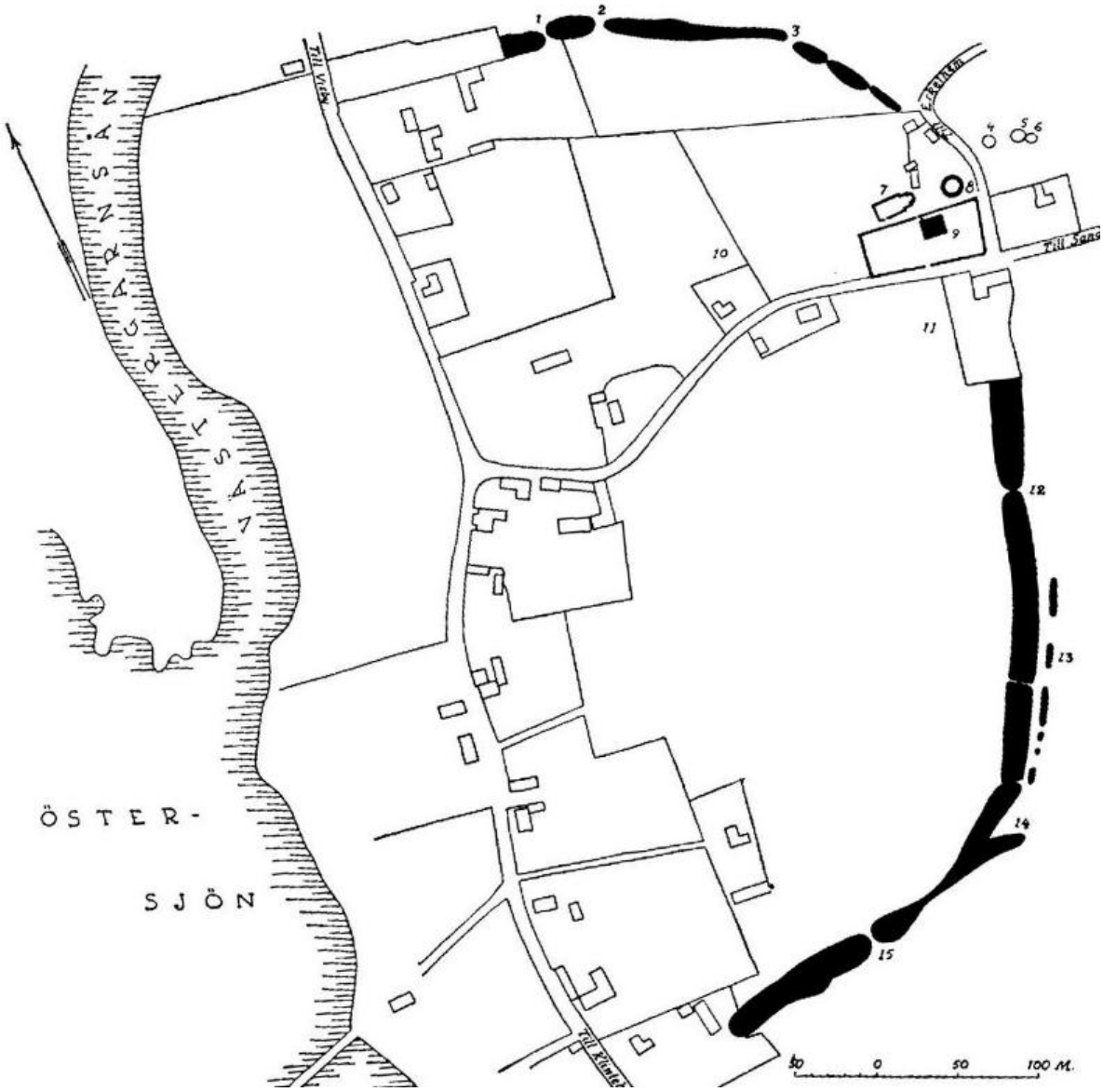
Västergarn kyrka och den västra delen av kyrkogården fotograferad från sydväst. Foto ES 2022.

Västergarn kyrka fotograferad från ovan 2022. Norr om kyrkan syns lämningar av den äldre kyrkan. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Situationsplan över Västergarn kyrka reviderad 2022, Gotlands Museum.

1-3., 12., 15.	Öppningar i Västergarnsvallen.
4.-6.	Gravhögar.
7.	Grundmurar till den romanska kyrkan.
8.	Grundmurar till kastalen.
9.	Kyrkan.
10., 11.	Arkeologiska provundersökningar.
13.	Vallgrav.
14.	Fördämning.

Situationsplan över Västergarn kyrka med omgivningar. Ur Sveriges kyrkor 1942.

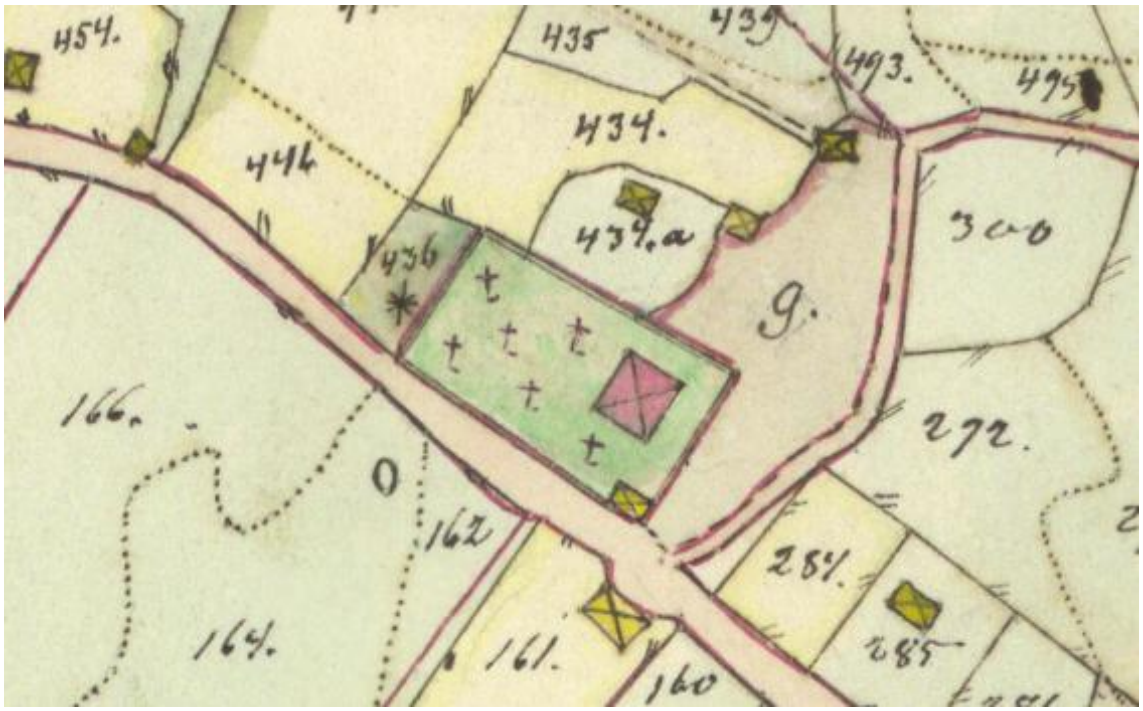
Historik

En karta från 1742 visar Västergarns kyrkomiljö. Norr om kyrkan ligger klockarbostaden. Nordväst om nuvarande kyrka ligger ruinen av en äldre liten kyrka, troligen från 1100-talets slut. Grunden efter den äldre kyrkan markeras med en svagt streckad linje norr om kyrkogården. Det är ovanligt att den nya kyrkan byggdes utanför den äldre kyrkan. Vanligtvis restes den nya kyrkan i den gamla planen. Nordost om kyrkogården ligger ruinen efter en kastal med grund och några murskift bevarade. Även den gamla vallen som ingick i Västergarns försvar och omgav hamnområdet markeras på kartan som ”jordvall”. Kyrkomiljön omges närmast av ängs- och hagmarker.

År 1785 omtalas att ett kyrkogårdsplank inhägnar kyrkogården. Samma år började man bygga en inhägnad av sten. Kyrkogårdsmuren med dess enkla grindar tillkom i huvudsak 1855-1857. Den östra delen dock först 1913. På kartan från 1742 syns klockarbostaden norr om kyrkan. Idag ägs den av församlingen. Laga skiftes karta från 1862 visar att kyrkogården vid den tiden har samma omfattning som idag. Före 1913 låg ett magasin av sten i sydöstra hörnet av kyrkogården. Söder om landsvägen ligger skolan.

Skattläggningskarta från 1742. Kartan visar kyrkan och klockarstugan som ligger norr om kyrkan. I öster syns den gamla kastalen. Kyrkan omges av ängs- och hagmarker. Kyrkogården har en utsträckning mot väster. Det är möjligt att den har medeltida ursprung och var tänkt att lämna plats åt den planerade utbyggnaden av kyrkan. Norr om kyrkan ligger klockartorpet som finns kvar än idag och ägs av församlingen.

Laga skiftes karta 1862. I det sydvästra hörnet ligger ett sockenmagasin som inte finns kvar idag. Söder om landsvägen ligger skolan.

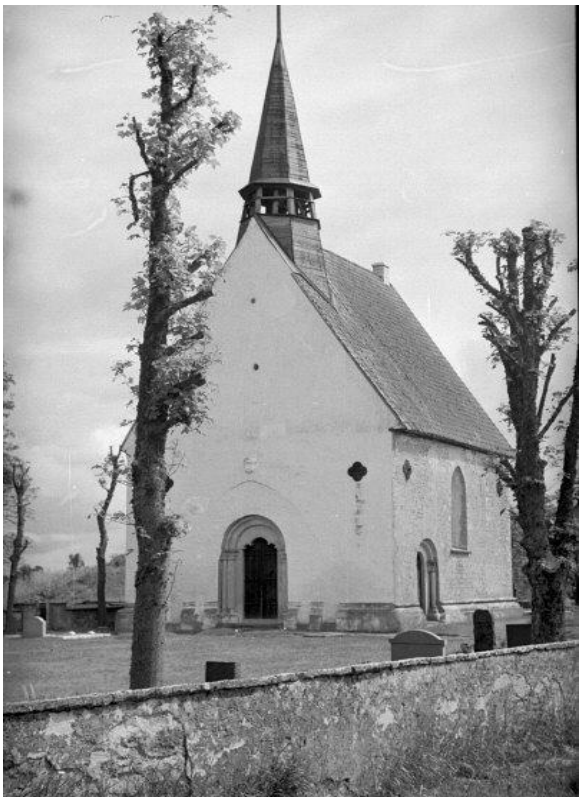
Kastalruinen nordost om kyrkogården. Foto Erik Floderus 1932. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Västergarn kyrka innan utvidgningen av kyrkogården åt öster. Foto från öster 1898, Hugo Frölén. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Västergarn kyrka från sydväst. Olof Sörling, foto ca 1910-tal, före 1913 då kyrkogården utvidgades åt öster. Markytan är gräsbevuxen och ojämn. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Kring kyrkogården växer hårt hamlade träd. Foto Bertil Berthelsson 1945. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Västergarn kyrkogård med ett antal gravkullar och däremellan vegetationsfria ytor. Foto Erik Floderus 1932. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Nulägesbeskrivning

Västergarn kyrkogård har en rektangulär utformning och erhöll sin nuvarande form i samband med en utvidgning åt öster 1913. Kyrkogården är omgiven av en putsad kalkstenmur, delvis krönt med kalkstensplattor, i nordvästra hörnet med cement. Det finns en ingång i söder och en i norr. Vid den södra ingången finns dubbla järngrindar och i den norra muren finns en enkel järngrind med putsade kalkstensspelare. En grusad gång löper tvärs över kyrkogården från den södra till den norra grinden. Framför västportalen finns två belysningsstolpar av metall som är målade.

Kyrkogården omges av en trädkrans bestående av skogslönn (nr 1-2, 4-7, 9, 12-13), och äldre tysklönn (nr 8, 10-11, 14). I den östra delen av kyrkogården växer några solitära träd, äldre skogslönn (nr 15-16) och vid den södra ingången, äldre lind (nr 17-18). Träden är hamlade. I den östra delen växer två buskar, varav en syren. Gränsen för den äldre kyrkogården i öster markeras av träden nr 6 och 14. (Se situationsplan, s. 11).

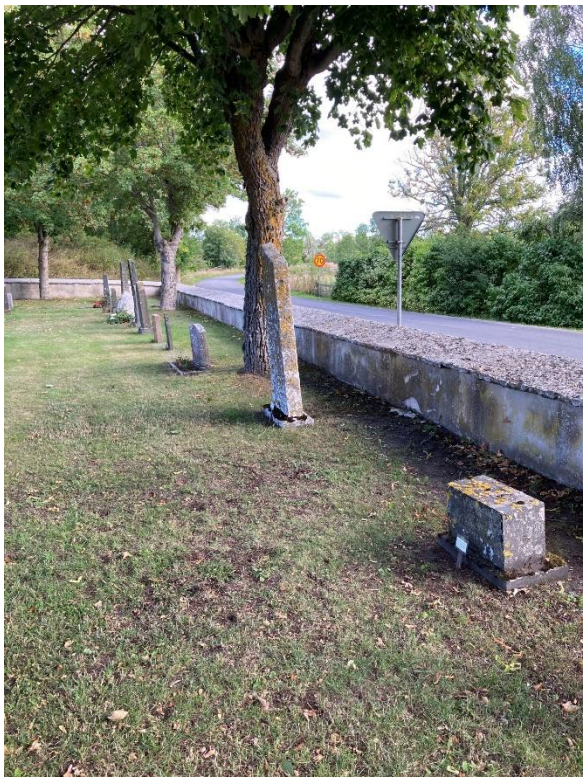
Gravar är belägna väster, söder och öster om kyrkobyggnaden. Området norr om kyrkan som är mycket smalt, saknar synliga gravar. Vid den norra ingången finns en askgravlund, anlagd 2017.

Västergarns kyrkogård fotograferad från ovan 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården omgärdas av putsade murar med täckplattor i kalksten. Den södra respektive västra mursträckningen. Foto ES 2022.

Den norra respektive östra mursträckningen. Längs murarna finns trädrader med skogslönn och tysklönn. Foto ES 2022.

Huvudingång i den södra muren med dubbla grindar i smidesjärn och fyrkantiga putsade stolpar med överliggare i kalksten. foto ES 2022.

Ingång i den norra muren med enkel järngrind i smidesjärn, med samma utformning som den dubbla järngrinden och fyrkantiga putsade stolpar. Foto ES 2022.

Kyrkogården har en gång belagd med grus som sträcker sig mellan den södra och norra ingången. Vid gången växer ett par lindar. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den sydvästra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Askgravlund omgiven av en buxbomshäck, anlagd 2017 vid den norra ingången. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Längs gången finns ett flertal kalkstenshällar från tidigt 1900-tal. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Utanför muren syns en del av den övervuxna ruinen av en kastal. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Öster om koret växer ett solitärt träd som markerar gränsen för den äldre kyrkogården innan utvidgningen 1913. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Här skapar en trädkrans en lummighet och rumskänsla i den annars öppna kyrkogården. Foto ES 2022.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvård i svart granit från 1918. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Kors i kalksten från 1935. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten från 1866. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Gravhäll i kalksten med huggen skråkant från 1905. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning och personhistoria. Foto ES 2022.

Grusgrav från 1910 omgärdad av 12 låga pelare av granit sammanlänkade med en järnkätting. Gravvård i grå granit. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning och personhistoria. Foto ES 2022.

Gravvård i rödaktig kalksten från 1895. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Kors av järn på kalkstenssockel från sent 1800-tal. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Västergarns kyrka är Gotlands minsta. Den var dock synbarligen tänkt att bli den troligen största, ifall den hade blivit fullbordad. Orsaken till att den istället blev minst är dels att det enda som blev byggt av den nya kyrkan är koret, vilket utgör hela kyrkan, dels att ombyggnaden till en ny kyrka, från den gamla som socknen redan hade, inte följde den vanliga ordningen där man steg för steg utvidgade en äldre, utan att man lade den nya kyrkan på en annan plats. När bygget sedan avstannade och de storstilade planerna inte kunde fullföljas stod man inte, som vid många motsvarande avbrutna kyrkobyggnadsprojekt på Gotland, inte med en till hälften ombyggd kyrka, utan med två. Utgrävning av den äldre kyrkans ruin norr om den nuvarande visar att den äldre användes till slutet av medeltiden. En rimlig förklaring till det hade kunnat vara att kyrkorna var tänkta för två olika församlingar, på samma sätt som Visby har flera kyrkor. Men det som talar emot detta är hur nära kyrkorna ligger till varandra. Visserligen har Visby kyrkor, som S:t Hans och S:t Per eller S:t Lars och Drotten, som också ligger intill varandra, men i Västergarn skulle den nya kyrkan helt ha skuggat och skymt huvudingången för den gamla, som skulle förlorat mycket av sin värdighet. Situationen med de två kyrkorna är märklig. Att man bytt plats när en ny kyrka skulle byggas förekommer, ibland framtvingade av markförhållanden, men är ovanligt. Västergarn visar på risken som kunde finnas ifall att projektet inte fullt kunde genomdrivas. Intressant nog förefaller den äldre kyrkan delvis ha glömts bort. Carl Georg Brunius, som besökte Västergarn i mitten av 1800-talet och som synes ha varit väl informerad om olika byggnadslämningar, beskriver kastalruinen men omnämner kyrkoruinen endast som rester av en fast byggnad med liknande murverk som kastalens, inte som lämningar av en äldre kyrka. Nils Månsson Mandelgren nämner några årtionden senare en tradition om att ruinen fordom varit en kyrka, men avfärdar det med att ruinen var för stor.

Den äldre kyrkan lär ha varit i bruk ännu under 1520-talet men brann sedan. De är inte känt när branden skedde men med stor sannolikhet spred sig elden även till den nya alldeles intill. På den nuvarande kyrkans vind finns tydliga brandspår, liksom på den södra fasadens sockel före restaureringen 2015.

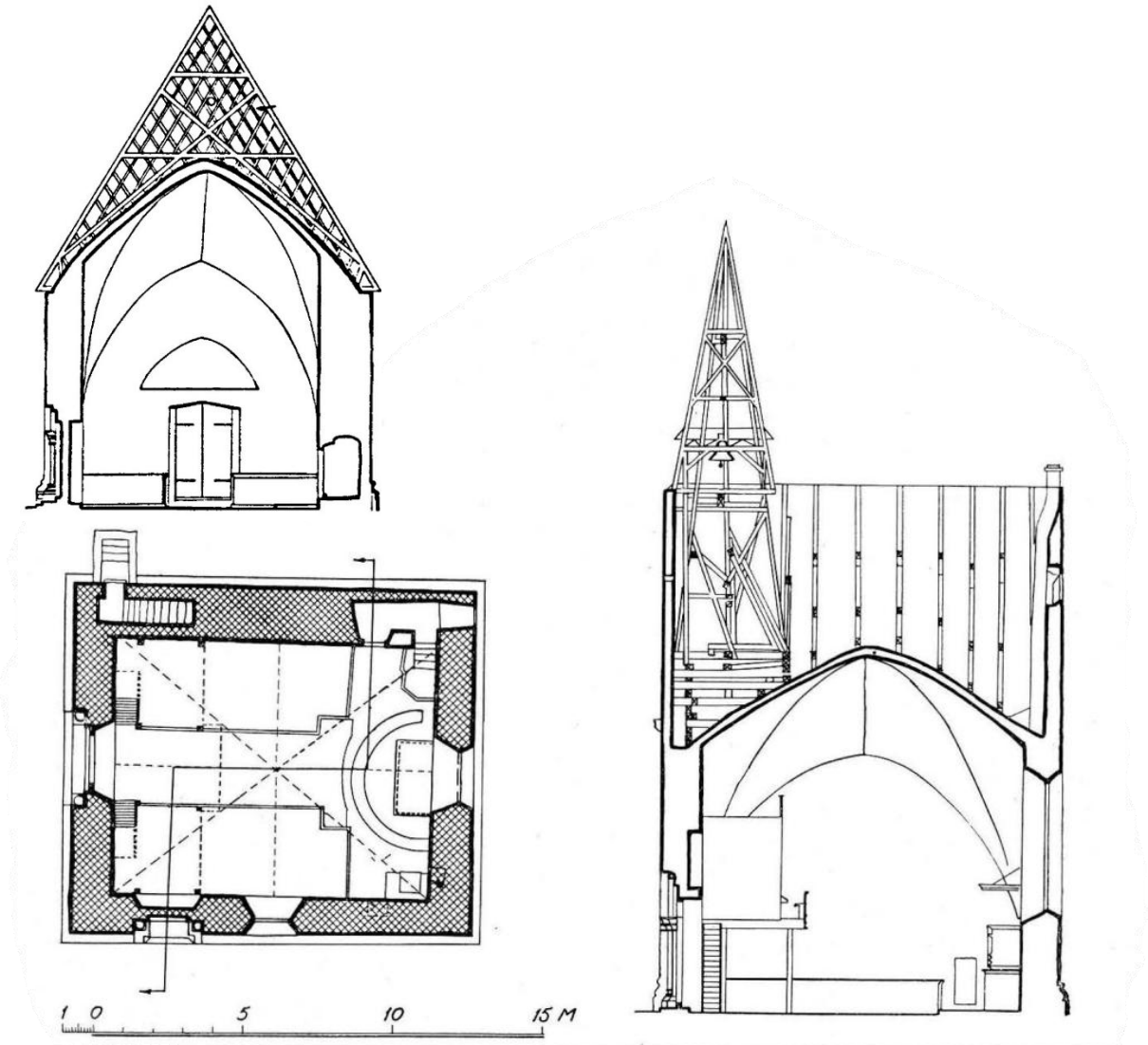
Genom sin samlade rektangulära form blev kyrkan i Västergarn det mest renodlade av de få exemplen på salkyrkor på Gotland, som inte har något markerat kor i en egen byggnadskropp. Den är också en av de få med tydlig huvudingång i väster, inte söder. Den lilla sakristian, infälld i muren är ovanlig, liksom västgavelns röste, helt byggt i korsvirke, som fram till senaste restaureringen var dolt av puts. Takryttaren är av den på Gotland vanliga typen men här med klockvåningen som ett helt öppet galleri, troligen till följd av att den är liten.

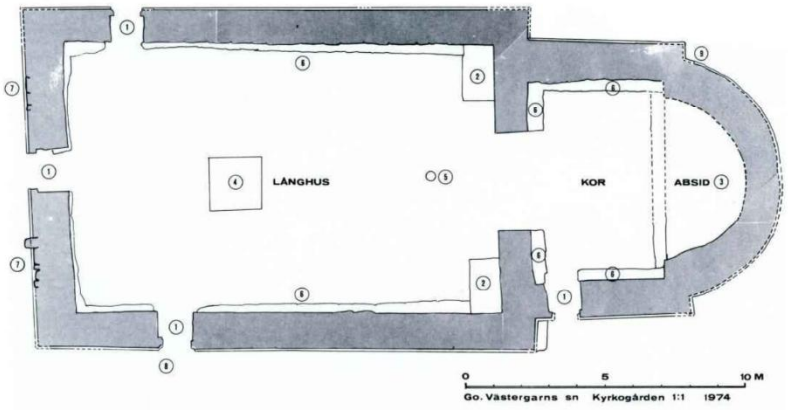
Kyrkan från sydöst. Foto JL 2022.

Exteriör från nordväst med kyrkoruinen i förgrunden. Foto JL 2022.

Tvärsektion, plan samt längdsektion av kyrkan mot norr. Uppmätning Bo Lindwall 1939, efter Sveriges Kyrkor volym 54, Gotland band III (1942), tvärsektionen efter Vård- och underhållsplan 2009. Tvärsektionen återgiven utan takryttare och läktare.

Kyrkoruinens plan. Uppmätning Ragnar Engeström och Waldemar Falck 1974, efter Gotländskt Arkiv 1979.

Byggnadshistorik

Om de äldsta kyrkliga förhållandena på platsen är som vanligt mycket lite känt. Nordväst om nuvarande kyrka finns rester av en kyrka, troligen uppförd under 1100-talet. Vid utgrävning av kyrkoruinen 1974 påträffades dock inga gravar under ruinens murar, vilket kunnat visa att kyrkogården varit i bruk för en äldre och mindre kyrka. Det utesluter dock inte att en kyrka stått här tidigare, och det är inte orimligt att anta att man åtminstone haft något provisoriskt kyrkorum i väntan på att stenkyrkan stod färdig. Den byggdes i ett sammanhang och inte som anpassad till en äldre byggnad. Men den äldre kan ha stått på annan plats och som första kyrkoetablering framstår kyrkan som stor. Norr om kyrkoruinen ligger en kastal, sannolikt anlagd på 1100-talet som ersättning av en tidigare kastal. Det framgår att uppförts senare än Västergarnsvallen, som anslutits till den då existerande kastalen. Förekomsten av en kastal skulle kunna tolkas som ett tecken på att det fanns en träkyrka, då en stor stenkyrka kunde minska kastalens sannolika funktion som försvarstorn.

Den äldre kyrkan synes ha byggts under 1100-talet, troligen dess senare del. Den byggdes i ett sammanhang utan tydliga uppehåll. Kyrkan är anmärkningsvärd, inte bara genom sin ålder – flertalet socknar fick sin första murade kyrka vid slutet av århundradet. Därtill hör den till de största tidigmedeltida kyrkorna, inte bara på Gotland, utan i Sverige. Utgrävningarna visar att den bestod av en absid, ett ovanligt kort kor samt långhus. Ingångar fanns på korets södra sida samt i långhusets västra del, i både söder, norr och väster. Vid västra långhusgaveln fanns förtagningar för ett aldrig byggt torn. Sannolikt var västportalen tänkt att flyttas till tornets västra sida när detta byggdes. Kyrkan välvdes inte utan hade träinnertak eller öppen takstol. På taket låg tegel, åtminstone under kyrkans sista tid. Kyrkorummet hade förutom det förmodade högaltaret – senare bortgrävt när en källare byggdes just här – två sidoaltaren, ett i vartdera östra långhushörn, men tydligen inget ytterligare altare. Sålunda inte något ”lekmannaaltare” framför triumfbågen. Triumfbågen var smal, motsvarande en tredjedel av långhusets bredd, men ändå inte trång. Ett stycke ut i långhuset, mitt för bågöppningen, fanns ett stolphål. Sannolikt kan det ha burit ett krucifix, som alltså stod här i stället för att hänga i bågöppningen. Ett fundament i långhusets västra del visade sannolikt platsen för dopfunten. Längs nästan alla murar fanns en murad grundsula som även utgjorde murad sittbänk. Koret hade stengolv av kullersten medan långhuset hade lergolv. Kyrkans ytterfasader bestod av fint huggen kvadersten, lagd som skalmur med grov sten som fyllning. Kyrkans relation till kastalen är svår att fastställa. Möjligen kan kastalen ha bidragit till att kyrkans torn aldrig byggdes, då ett torn skulle satt kastalen ur försvarsfunktion, om det inte redan hade skett. Flertalet kyrkor med kastal har så småningom försetts med torn. Ruinen visade inte några tydliga spår av förändringar. Tvärtom fullföljdes aldrig det saknade tornet. Dock visade rester av fönstren att dessa försetts med glasmålningar, vilket inte fanns under 1100-talet, men däremot ett stycke in på 1200-talet.

Relativt snart började, som också var vanligt på Gotland, arbetet med att bygga en ännu större kyrka. Kanske är det skälet till att tornet aldrig byggdes. Flera yngre exempel finns på att tornbyggnadsplaner snart växlade till önskemål om fullständig nybyggnad. Under 1200-talets förra hälft och mitt inleddes ett projekt att skapa en större kyrka, som torde ha blivit en av öns allra största om den hade fullföljts. Sidomurarna började resas till ett nytt kor. I dess första etapp avrundades det när koret hade en portal i söder, två sannolikt rundbågiga fönster åt söder samt förmodligen ett rundbågigt fönster i öster. Troligen saknade koret valv och gavelrösten. Kanske togs koret i bruk provisoriskt under ett tillfälligt tak eller också stod murarna oavslutade utan glas i fönstren och med enkel skyddsklädsel på murarna.

Det märkliga och ovanliga för Gotland var dock att den nya kyrkan inte påbörjades som en om- och tillbyggnad av den befintliga utan som en ny och fristående anläggning. Orsaken till det är inte känd, även om principen synes ha förekommit när träkyrkor ersattes av stenkyrkor som krävde bättre grund. Möjligen kan den ha motiverats av speciella förhållanden på platsen. En enkel förklaring vore att den gamla kyrkan skadats av eld och att en nybyggnad tedde sig motiverad hellre än en reparation. Emellertid visade den senaste utgrävningen lite överraskande att den gamla kyrkan inte togs ur bruk när den nya byggdes utan att den användes hela medeltiden igenom, fram till 1500-talet. Det utesluter inte att man efter att det nya kyrkobygget avstannat återgått provisoriskt till den gamla efter en enkel upprustning.

Men andra skäl kan också ha funnits. Kastalen står så nära öster om den gamla kyrkan att den var svår att utvidga med ett nytt kor enligt den för Gotland vanliga principen. I vanliga fall fanns dessutom ett västtorn att kunna behålla, vilket saknades här. Men samtidigt var den äldre kyrkan så stor att man rimligen med fördel kunnat bygga vidare på den. Kanske ansågs den gamla platsen otillräcklig för en större kyrka, och kanske särskilt den del i väster där tornet skulle byggas. Samma tvekan kring grunden kan ha varit skäl till att den gamla kyrkan aldrig fick sitt torn. Därtill kan ytterligare skäl ha funnits som gjorde att man gärna önskade bygga kyrka på just den specifika platsen söder om den gamla eller också var riktningen ett starkt krav eftersom den nya har en annan vinkel än den gamla. Gemensamt för alla dessa möjliga hypoteser till förklaring är att det fanns praktiskt och ekonomisk möjlighet att välja ny plats. I många av klövsadelskyrkorna, som grannkyrkan i Eskelhem, kan man se att det nya koret avslutats åt väster på ett sätt så att kyrkan inte skulle framstå som oavslutad ifall någon fortsättning inte skulle följa på det nya koret. För Västergarns del uteslöts sådana möjligheter då man fördelade kyrkan på två platser. Det tyder på en visshet att det stora projektet skulle kunna genomföras.

Trots de storartade planerna synes det ha blivit ett långt uppehåll efter första byggnadsetappen. Först under 1200-talets senare del, kanske rent av på 1300-talet skedde vissa förändringar. Man inte bara fortsatte genom att slå valv utan förändrade även fönstren. De rundbågiga fönsteröppningarna ersattes av större och spetsbågiga. Den östra vidgades åt söder och fick spetsbågigt krön. Att den är vidgad framgår av att delar av sidorna förefaller äldre och att fönstret sitter något asymmetriskt. De södra fönstren samlades till ett. Så genomgripande förändringar, främst av fönstren i söder, kan tyda på att de äldre fönstren aldrig blivit fullbordade. Det nya korets gavlar, åtminstone den västra, kan ha varit provisoriska, utförda i trä. De nuvarande gavlarna är inte ursprungliga och tycks båda ha byggts senare.

Nu eller senare murades också den tilltänkta triumfbågen igen. En portal, sannolikt den som avsågs bli långhusportal i söder, placerades i tillmurningen. I fyllningen runt portalen användes delar för en förtillverkad kolonn, bågstenar för fönsteröppningar samt kvaderstenar för huggstenspartier. Det är oklart om man skall tolka detta som att man givit upp byggplanerna eller att man placerade in delarna här för att ha dem samlade när en fortsättning blev aktuell i framtiden. Kvaderstenarna och några av de rundade stenarna skulle också kunna tolkas som om de vore från den gamla kyrkans absid, vilket gör igensättningen svår att datera, men de skulle också kunna komma från kastalens rundade mur. Portalen synes dock vara komplett och ihopsatt med precision samt liknar sydportalens utformning med tegelavväxlingar i yttersta bågen att något stort tidsavstånd sannolikt inte föreligger mellan dem. Skulle portalens delar ha legat lösa på kyrkogården i några hundra år innan den sattes in skulle bitar ha saknats och hopfogningen troligen varit mer oregelbunden. Arkeologiska utgrävningar 1974 visade på en markberedning för ett sexton meter brett långhus invid koret.

Resultatet vid slutet av 1300-talet torde ha varit att socknen således hade två kyrkorum. Dock förekommer inte några kända notiser om kapell eller delad församling i Västergarns socken under medeltiden. Den senaste grävningsundersökningen visade att den äldre kyrkan av bland annat myntfynd att döma var i bruk ännu under 1520-talet men att den sedan brann. När eldsvådan skedde är inte känt, men om den gamla kyrkan brann torde elden med stor sannolikhet ha spridit sig även till den nya alldeles intill. På vinden till nuvarande kyrkan förekommer tydliga spår av brand. Så även på den södra fasadens sockel före restaureringen 2015. Det går inte att säga om bränderna skett samtidigt eller när den nya kyrkan brann. Inte heller framgår om branden begränsades till yttertaket på nya kyrkan eller om den också drabbade kyrkorummet. Att fönstren före 1889 hade en starkt förenklad form skulle kunna tala för att de skadats allvarligt vid en brand i kyrkorummet. Att medeltida träskulptur finns bevarad talar för motsatsen även om den kan ha övertagits från en annan kyrka efter branden.

Om båda kyrkorna drabbats av brand samtidigt stod man under 1500-talet med två skadade kyrkor, där den gamla som saknat valv var helt utbränd medan den nya hade valv som kanske även hade räddat kyrkorummet. Eftersom 1500-talet och reformationstiden var en period då kyrkliga rationaliseringar var angelägna och även nödtvungna torde de ha varit naturligt att lägga återuppbyggnadsinsatsen på den ena, inte båda kyrkorna. Även om den nya kyrkan klarat sig oskadd kunde det varit motiverat. Det kan inte uteslutas att brandspåren på vinden härrör från en senare – eller tidigare – brand. Närheten mellan kyrkorna gör det dock mindre sannolikt att inte båda drabbades om den enas yttertak började brinna.

Den gamla kyrkan revs. Murarna lämnades inte kvar som en ruin, som vid många av öns andra under 1500-talet ödelagda kyrkor, utan togs ned, utom den nedersta delen. Vart byggnadsmaterialet fördes är inte känt, men det synes inte ha använt i den befintliga kyrkan, såvida det inte var nu som östra gavelröstet murades, som inte synes vara ursprungligt. En del sten kan som sagt ha använts i fyllningen för triumfbågen. Kanske såldes materialet i kyrkoruinen och kastalen för att bekosta iståndsättningen av den nya kyrkan.

Vid något tillfälle, under senare delen av 1500-talet eller början av 1600-talet, tillkom det västra gavelröstet, murat i korsvirke med tegelfyllning. Det är dendrodaterat i sina äldsta delar med ett fällår kring 1549. En annan bjälke daterades till 1599, vilket kan stämma bra med ett brandår (se Malmros 2017). I övrigt gav dendrodateringen av gaveln årtalen 1626, 1660, 1676-1680 samt 1887–1890. Det kan tolkas som att gaveln genom åren har underhållits och delar har bytts ut i omgångar. Den senaste renoveringen av korsvirkesgaveln före renoveringen 2015-2016 var omkring 1890.

År 1637 är ett datum som finns inskrivet i takryttaren, vilket visar att den tillkom eller reparerades detta år. Dendrodateringar har givit årtalen 1806 och 1817-1819. Den reparerades eller nybyggdes 1828, men en teckning från 1700-talets förra hälft visar att takryttaren även före 1800-talets reparation liknade den nuvarande. Det finns ristningar på takryttarens spirstock där det står ”Stå t från 1637 till 1818” och ”Detta torn reparerat Herlitz prost Olof Stenström förman”.

En öppning i korsvirkesgaveln är inte samordnad med stapelns underkonstruktion, vilket talar för att gaveln är äldre än takryttaren. Lastöppningen kan ha använts i samband med lagring av spannmål på vinden, något som inte var ovanligt på kyrkvindarna. När man uppförde ett magasin på 1700-talet fanns inte längre något behov av förvaring på vinden och att man då uppförde den nuvarande takryttaren som i sin konstruktion helt hindrar användning av luckan. Lastöppningen omgjordes senare till en ljusglugg med fönster. Före dess hade också fönstren rektangulär form,

skapad genom utfyllnad i de spetsbågiga fönstren. Även sakristian hade en rektangulär öppning, vars form inte verkar ha varit medeltida.

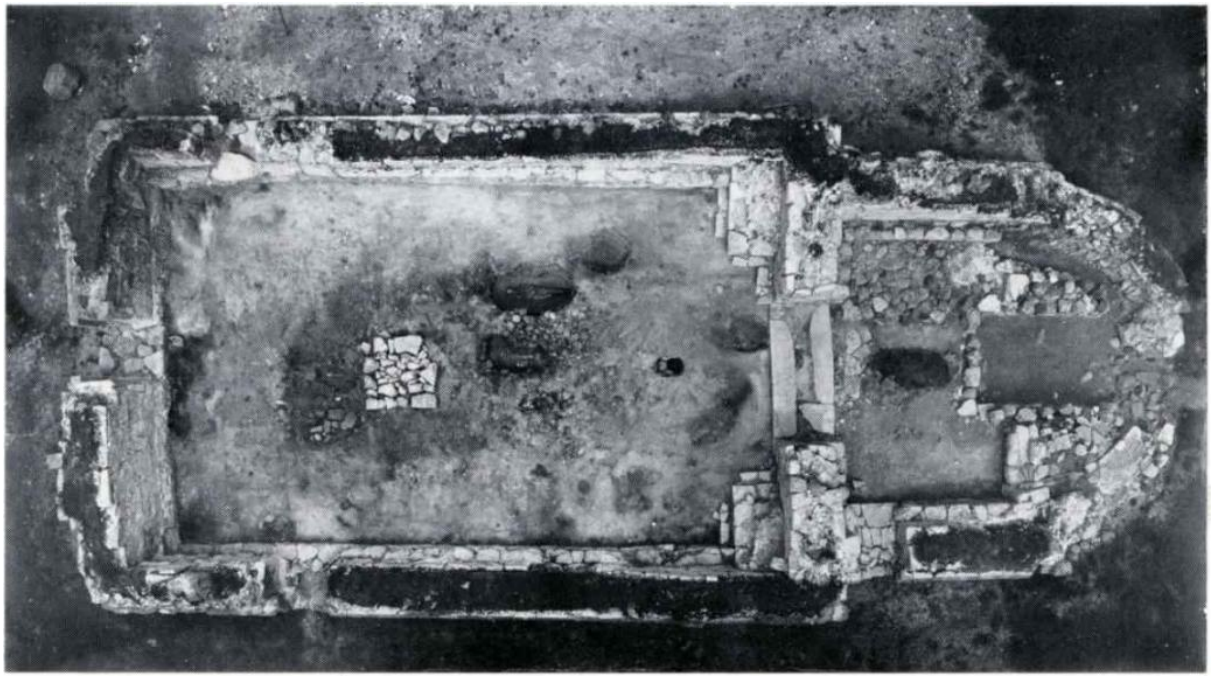
År 1889 genomgick kyrkans yttre en genomgripande restaurering. Vi vet genom dendrodateringar (se ovan) att man också lagade korsvirkesgaveln. Den främsta förändringen rörde fönstren, som nu vidgades till den ursprungliga spetsbågiga formen och försågs med poster och masverk. Det är inte känt om det nyskapades helt fritt eller inte. Sannolikt framkom spår eller rester av det äldre som man kunde ha som underlag för rekonstruktionen. Samtidigt fick sakristiefönstret en fyrpassformad omfattning, vilken troligen var helt nyskapad till sin form. År 1896 genomfördes en inre restaurering varvid bland annat kyrkorummet putsades om och man påträffade äldre kalkmålningar som dock inte togs fram. Under 1890-talet installerades kamin, övertagen från Visby domkyrka, vilken snart kom att sota ner kyrkorummet i hög utsträckning. En ny inre restaurering genomfördes 1935 efter förslag av Erik Lundberg varvid bland annat predikstolens målningar togs fram. En både yttre och inre restaurering genomfördes 1965-66 efter förslag av Olle Karth. En inre restaurering av Jan Utas 1994 och 1997 vilka följdes av en yttre 2015. Vid den senare frilades och även ommurades västgavelns röste i korsvirkesteknik, vilket lämnades synligt utan den puts som det ursprungligen synliga röstet hade täckts med sedan åtminstone 1800-talet.

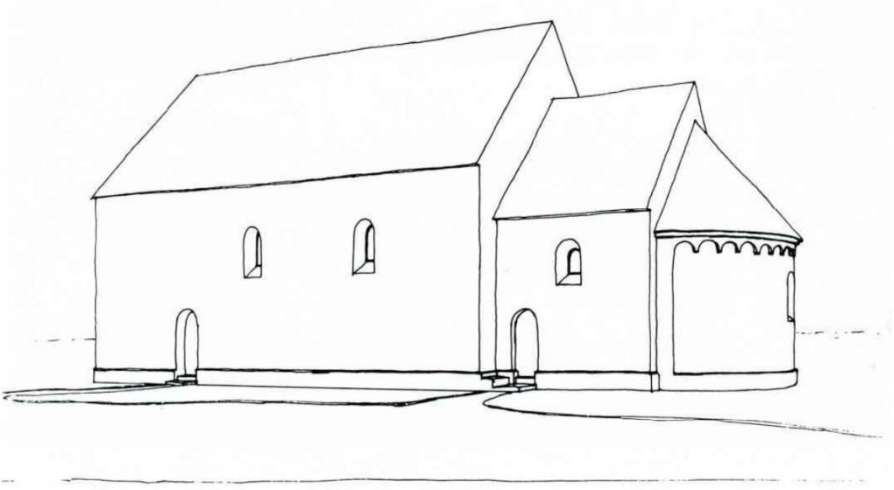
Kyrkoruinen under utgrävning och kyrkan, sedda ovanifrån. Foto Waldemar Falck 1974, efter Gotländskt Arkiv 1979.

Kyrkoruinen från öster före utgrävningarna 1932 och 1974. Foto Erik Floderus 1932, ATA.

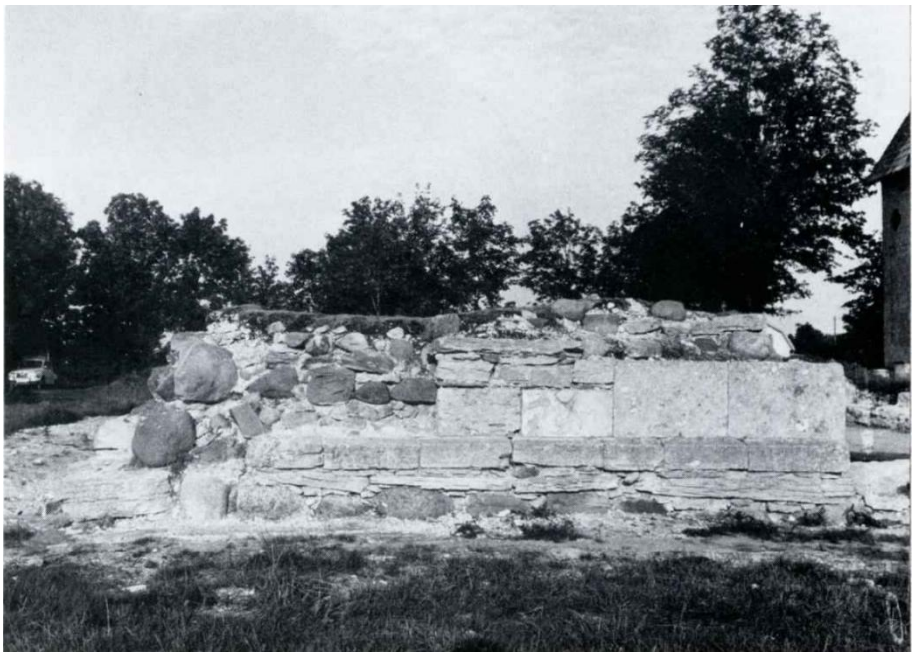
Kyrkoruinen under utgrävning, sedd ovanifrån. Foto Waldemar Falck 1974, efter Gotländskt Arkiv 1979.

Förslag till rekonstruktion av den äldre kyrkan. Teckning J. Pajaujis efter anvisningar, troligen av Waldemar Falck, efter Gotländskt Arkiv 1979.

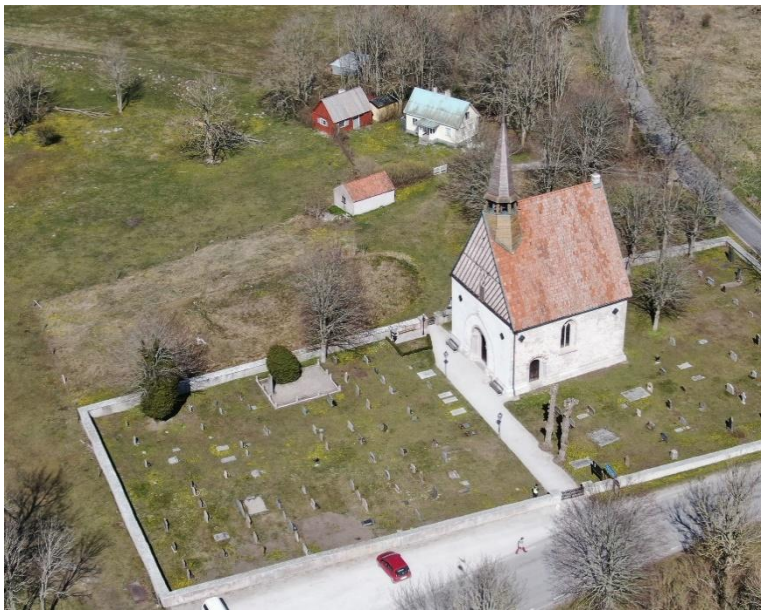

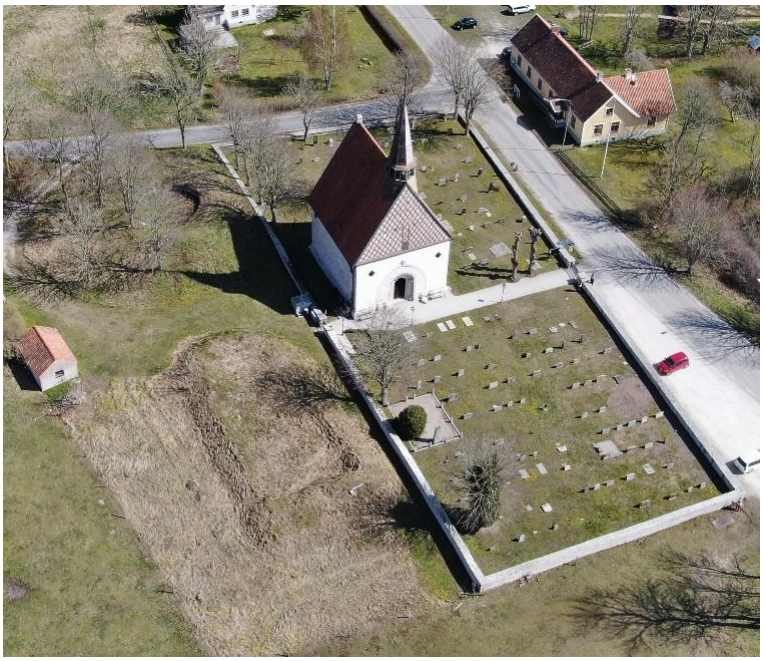
Den frilagda kyrkoruinen sedd från sydväst. Foto Waldemar Falck, efter Gotländskt Arkiv 1979.

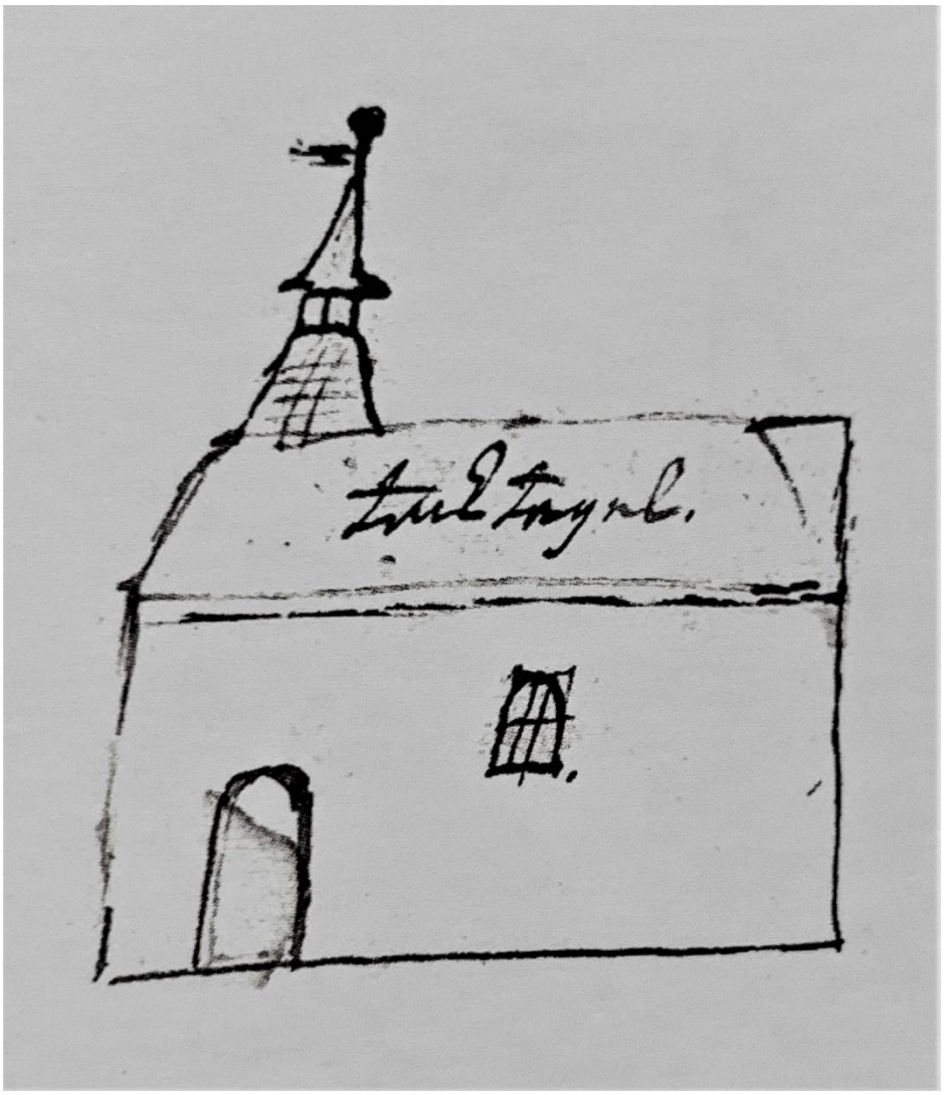
Den frilagda kyrkoruinen, norra delen av västmuren, visande skalmur med fint huggna kvadrar och grov fyllning. Foto Ragnar Engeström 1974, efter Gotländskt Arkiv 1979.

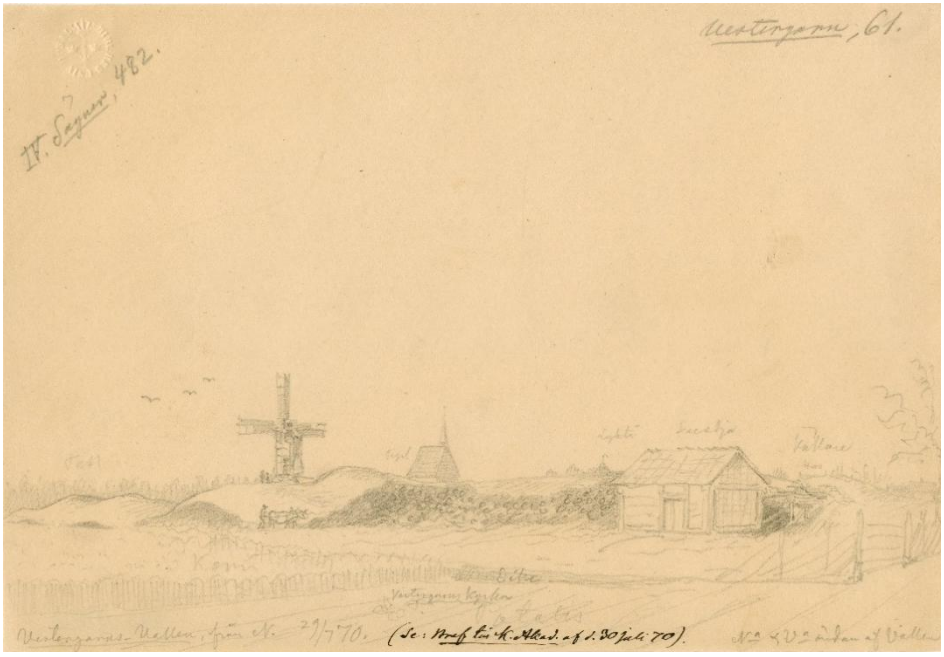

Kyrkoruinen och kyrkan sedda ovanifrån ur olika vinklar. Av bilderna framgår att den nya kyrkan skulle ha skuggat och skymt den gamla kyrkan så pass att det sannolikt inte var tänkt att båda skulle ha fungerat samtidigt. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

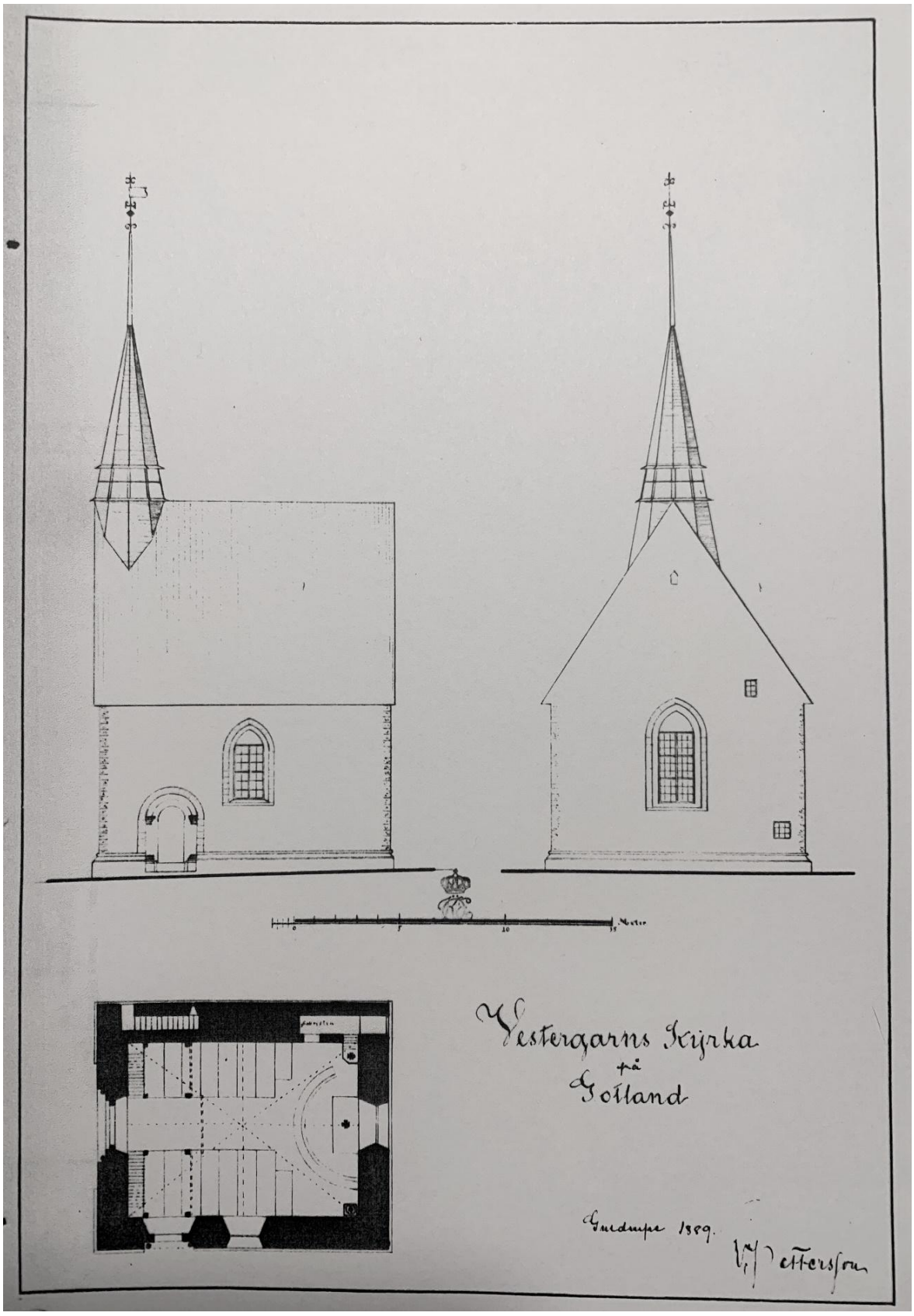
Kyrkan från söder. Teckning 1726 av Johannes Pihl i Jöran Wallins Analecta Gothlandensia, efter Torsten Svensson, Gotländskt Arkiv 2008.

Kyrkan från nordväst. Teckning Per Arvid Säve 1870, UUB, Alvin.

Kyrkan från nordöst. Akvarell av Albert Theodor Gellerstedt, troligen omkring 1875. Bilden visar östfönstret och sakristiefönstret före 1889. Östfönstret omgjort till rektangulär form. I röstets norra del är den rektangulära öppningen ännu ej igensatt och ovanför denna möjligen en triangulär glugg. Kyrkogården är ännu inte utvidgad åt öster. Längst södra och västra muren finns trädplanteringar. ATA.

Kyrkans fasader mot söder och öster samt plan. Uppmätning av byggmästaren Nils Pettersson 1889 före kyrkans restaurering detta år. ATA, Kulturhistoriska byråns arkiv (V 202:2). Ritningarna visar fönstren minskade till rektangulär dageröppning samt sakristiefönstrets dåvarande form. I röstets norra sida finns ett litet fönster. Ankarjärnen saknas.

Exteriör från sydväst. Foto Olof Sörling efter 1889, troligen omkring 1890, ATA.

Exteriör från sydöst
under 1800-talets slut.
Foto ca 1895-1900, ATA.

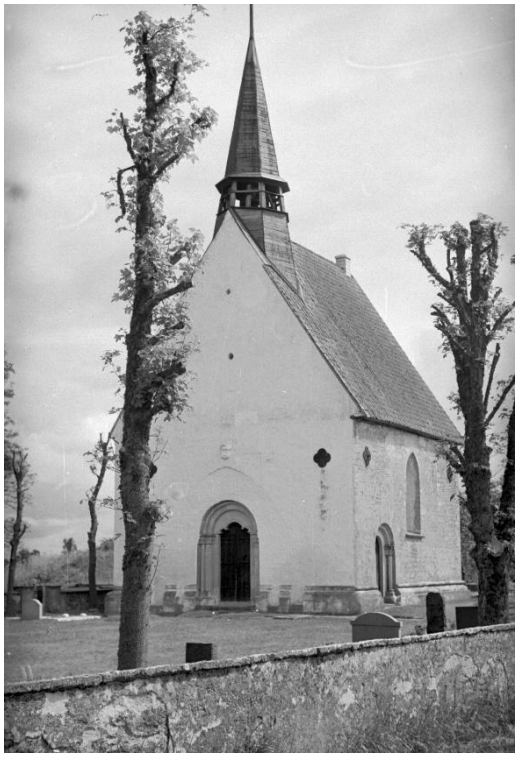

Exteriör från sydöst samt förstoring av takryttaren. Foto Einar Erici 1915, ATA.

Kyrkans södra och västra portal. Foto Johnny Roosval ca 1905-10 respektive Einar Erici 1915, ATA.

Exteriör från väster i slutet av 1930-talet, då delar av putsen ramlat ner och blottat delar av korsvirkeskonstruktionen, samt på 1940-talet. Foto Alfred Edle 1938 respektive Bertil Berthelson 1945, ATA.

Kyrkans sockel med skador, troligen bland annat från brand samt lagad med cement. Till vänster skulpterat huvud, sannolikt avsedd som konsol för ej utförd valvslagning. Foto Bertil Berthelson 1945 (detalj) respektive Erik Olsson 1966, ATA.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan har en för Gotland ovanligt sammanhållen form med en rektangulär byggnadskropp under ett samlande sadeltak med en takryttare över västra änden. Fasaderna mot söder, öster och norr är oputsade av tuktad kalksten med slät yta och breda murfogar. Västfasadens nedre del är vitputsad utom det inramade bågfältet kring västportalen. Västgavelns röste är i korsvirke med rött tegel i fyllningarna. Röstet togs ned och återuppbyggdes 2015 med så långt möjligt det äldre materialet. Kyrkans socklar, portalomfattningar, fönsteromfattningar och hörnkedjor är i fint huggen kalksten. Sockeln i öster, söder och väster är till stora delar utbytt 2015 mot ny sten. Innan dess var stenen skadad, bland annat vid en eldsvåda i kyrkan, och lagad med fyllnadssten, tegel och bruk samt betong, troligen från 1889.

Murverket kring västportalen, vilket utgör fyllning i den tilltänkta triumfbågen består till stor del av huggna arkitekturdetaljer, utförda för det aldrig byggda långhuset. Över bågen sitter ett inmurat hugget huvud, synbarligen en konsol till valven i det planerade långhuset, vilken också visar att detta skulle bli tvåskeppigt. Portalerna i söder och väster har en flersprångig omfattning med kolonnetter, kompletterade 1893. Yttersta bågen är i båda portalerna dekorerad med avväxlingar i rött tegel. På nordsidan sitter långt åt väster en högt placerad öppning med huggen omfattning och utvändig murad trappa, ledande upp till kyrkvinden. Placeringen är ovanlig på Gotland och det är oklart hur anslutningen var tänkt när långhuset senare kom på plats.

Fönstren mot söder och öster har spetsbågig omfattning och poster och masverk i kalksten, vilka utfördes 1889, möjligen utifrån bevarade rester av den medeltida fönsterindelningen. Det samtida blyinfattade glaset är fäst direkt i kalkstensposterna. Sakristians fyrpassformade fönsteromfattning är nyhuggen 1889 och infogad på platsen för ett enkelt rektangulärt fönster. I södra muren syns skarvar efter en tidigare fönstersättning med två i stället för ett fönster. Det östra fönstrets omfattning synes till sina delar delvis ha ingått i ett äldre fönster, i den norra posten möjligen kvar i ursprungligt läge. I östra gavelröstets norra del syns spåren av en tidigare öppning, igensatt, sannolikt i omgångar, slutgiltigt 1889. På alla fyra sidor finns ankarslutar i järn med fyrpassform för dragstag, troligen insatta 1889. Yttertaket täcks av enkupigt tegel med avvattningsanordningar och garneringar i kopparplåt. På takryttaren liggande tornpanel. Till flöjeln är höjden från marken cirka 28 meter vilket gör Västergarn till en av de lägsta kyrkorna på Gotland.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2022.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2022.

Exteriör från söder.
Foto JL 2022.

Sydportalen. Foto JL 2022.

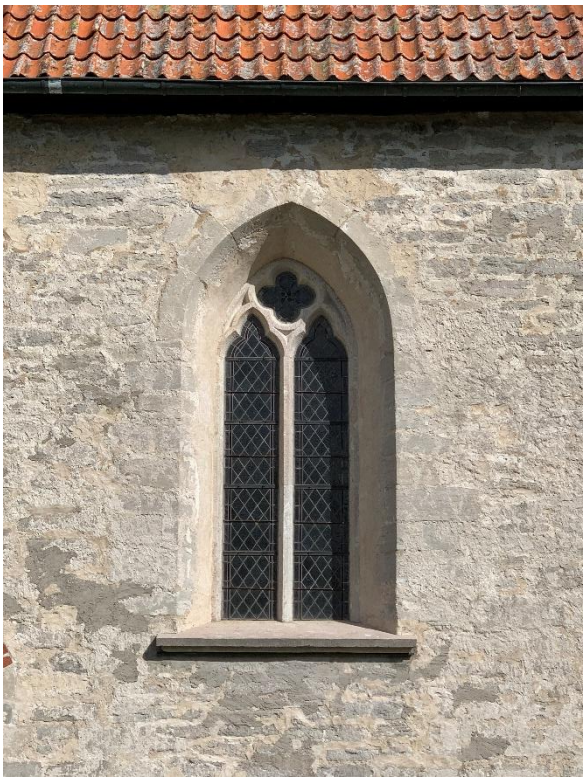

Sydportalens västra och östra kapitäl. Foto JL 2022.

Sockeln på kyrkans södra sida. Foto JL 2022.

Sydfasaden. På var sida om fönstret anas konturerna till tidigare fönster, sedan ersatta av ett enda och större spetsbågigt masverksfönster. Foto JL 2022.

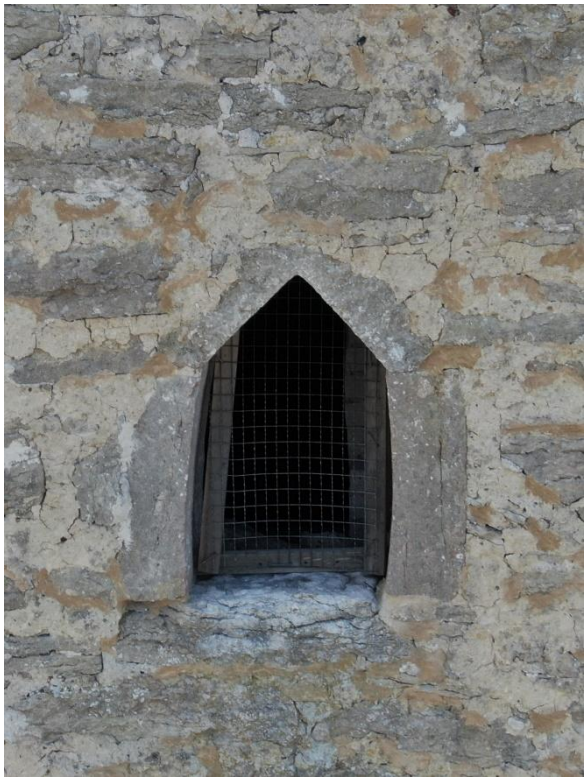
Kyrkans södra fönster. Till höger östra sidan av en igenmurad äldre fönsteröppning. Foto JL 2022.

Sydöstra hörnkedjan och kyrkans östgavel. Foto JL 2022.

Östfönstret. Till höger igensatt öppning samt nedanför den ankarslut. Foto JL 2022.

Glugg i östra gavelröstet. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift. Till höger sakristians fönster i nordöstra hörnet. Foto JL 2022.

Exteriör från nordöst, sett från kastalen. Till höger vindsuppgången i nordvästra hörnet. Foto JL 2022.

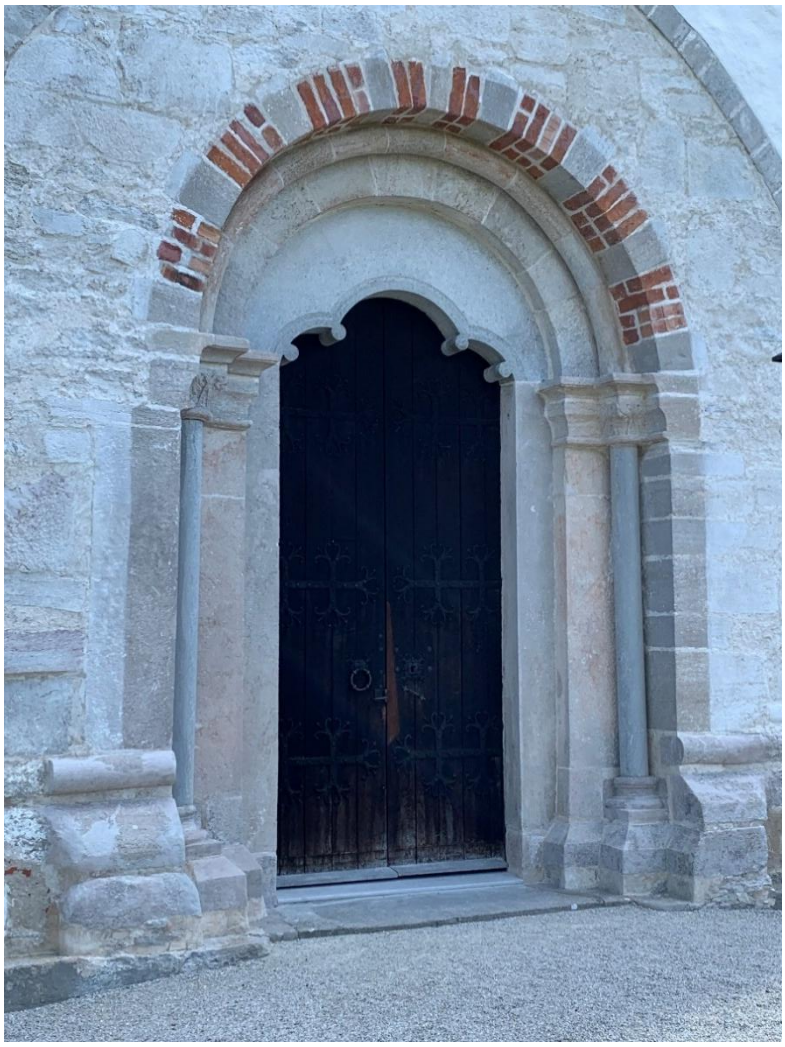
Kyrkan från väster.
Foto JL 2022.

Västfasadens nedre del. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Västportalen och den igenmurade bågöppningen. Foto JL 2022. I murverket ingår bland annat delar, sannolikt till kolonn i det planerade långhuset. Huvudet ovanför bågen utgör en planerad valvkonsol. Foto JL 2022.

Västportalen. Nedan till vänster tilltänkt valvkonsol för valven i det ej utförda långhuset samt dörröppning i västgavelns frilagda murverk. Foto JL 2022. Nedan till höger den förberedda valvkonsolen. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Löst kapitäl, avsett för kolonn i det planerade långhuset. Nu utanför västportalen. Foto JL 2022.

Långhusets västgavel, utförd i korsvirkesteknik, frilagd och ommurad 2015. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Takryttaren från sydöst.
Foto JL 2022.

Takryttarens öppna galleri kring klockan. Till höger skorsten ovanför den östra gaveln. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Interiör

Liksom exteriören är ovanligt samlad och sammanhållen bland de gotländska sockenkyrkorna gäller det även interiören som formar ett enda rum, vars längd på knappt elva meter något överstiger bredden på åtta, medan den största höjden på tolv meter mitt i rummet under det samlande valvet gör det högre än långt. Valvet har ovanligt nog åtta grater, valvstrålar utan ribbor. Läktaren i väster delar upp rummet något i dess västra del. Rummet är ovanligt symmetriskt för att vara ett gotländskt kyrkorum, särskilt sedan södra långhusportalen sattes igen invändigt, troligen på 1890-talet, men då sedan ett tag förbyggd inifrån med bänkrader. Bakom orgeln i väster syns nischen och bågen för den igenmurade triumfbågen. Längsmed murarna löper dragstag, troligen från 1889, inborrade igenom valvsvicklarna. Dagsljuset kommer in via rummets två fönster mitt på södra och östra sidomurarna, försedda sedan 1889 med mönsterlagt, färgat glas. I valvet finns flera hål, de flesta för ljuskronor och klocksträngen, försedd med sturk, träskoning. Murar och valv täcks av en slät puts, sannolikt från 1896, då rester av skadade medeltida kalkmålningar påträffades. Golven i kyrkan är av trä, förnyade senast 1994.

Sakristian nås genom en öppning utan dörr i norra muren. Rummet är ursparat inne i den norra muren och mycket litet. Det är vitputsat och övertäckt med flackt tunnvalv. Åt öster finns ett fyrpassformat fönster från 1889 med färgat mönstrat glas. I sakristians östra del ligger uppgången till predikstolen, troligen upptagen på 1700- eller 1800-talet, då predikstolen ser ut att vara ombyggd, troligen från att tidigare ha varit placerad på kyrkans södra sida. Det går inte att säga om sakristian är ursprunglig, om den är utvidgad och om den från början avsågs som sakristia eller rymligt förvaringsrum, från början utan fönster eftersom fönstret i öster före 1889 hade en ickemedeltida form.

Uppgången till kyrkvind och takryttare sker från kyrkans utsida, vilket är ovanligt. Den utvändiga trappan fick nuvarande form 2015 då den frilades från en betonginklädnad, troligen från 1889. Murtrappan går i norra muren. Upp till ett stycke under murkrönet är murarna relativt släta, men får därefter mer ojämna sidomurar och övergår vid sista biten från murade steg till en trästege. Det talar för att murarnas övre del med valven tillkommit i en senare etapp. I murarna på vinden finns spår som visar att takkonstruktionen brunnit vid åtminstone ett tillfälle, dels genom kvarsittande bränt ställningsvirke, dels genom skador på delar av murverket. Eldsvådan tycks dock ha inträffat senast i början av 1600-talet, kanske långt tidigare, innan det västra gavelröstet och takryttaren byggdes. På insidan av norra delen av det östra gavelröstet syns den igensatta öppning som delvis ännu var synlig före 1889. Öppningen kan ha fungerat som lastport, kanske i samband med byggnadsarbeten. Den östra gaveln är byggd med delvis tunna skift och mursten av mindre format, vilket talar för att den är uppförd eller ommurad efter medeltiden. På insidan finns även en skorstensstock från 1900-talets förra hälft. Det västra gavelröstets korsvirkeskonstruktion, som före 2015 endast var synlig inifrån är nu frilagd även i exteriören. Innanför denna ligger ovanför valvet, uppstaplad på murade plintar vid valvets yttersidor, den liggtimrade underkonstruktionen till takryttaren. Årsringsdatering av virket talar för att det delvis tillkommit i början av 1800-talet, men sannolikt vid en reparation av en motsvarande äldre konstruktion. Takryttaren ovanför är enligt inskrift förnyad 1828 av en äldre takryttare från 1637. Stegar för upp till klockvåningen i takryttaren, vars klockdäck innanför de som ett öppet galleri formade ljudgluggarna, är klätt med koppar. Klockvåningen är liten.

Interiör mot sydöst. Foto JL 2022.

Interiör mot nordväst. Foto JL 2022.

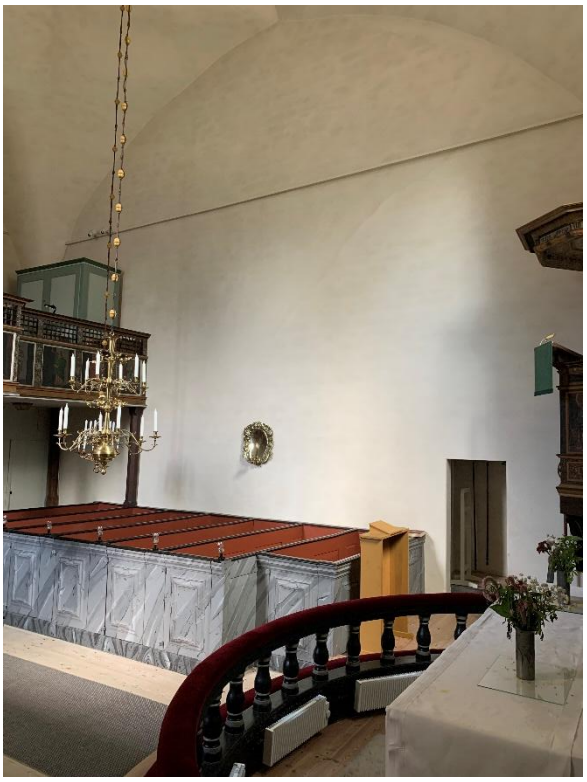

Interiör mot nordöst från läktaren. Foto JL 2022.

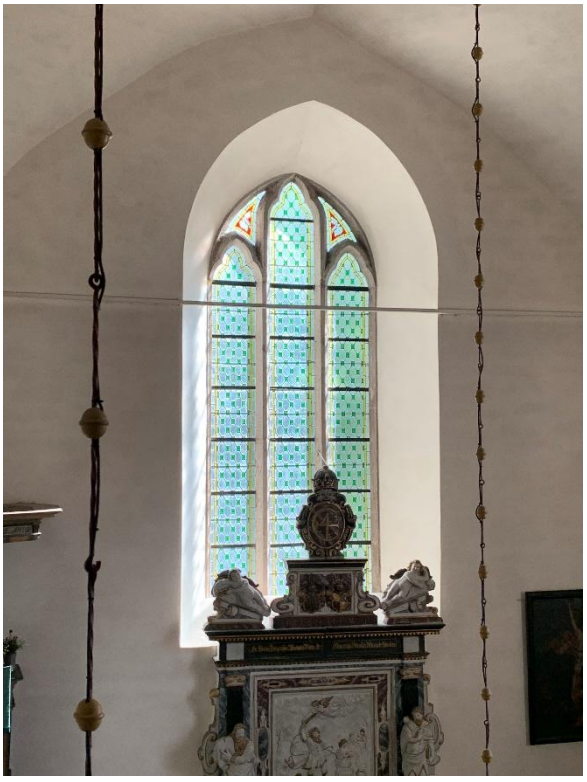

Interiör mot väster från predikstolen. Foto JL 2022.

Interiör mot söder och norr. Foto JL 2022.

Östfönstret med post, masverk och färgat glas från 1889-96. Till höger nischen för sydportalen synlig mellan läktarstolparna. Foto JL 2022.

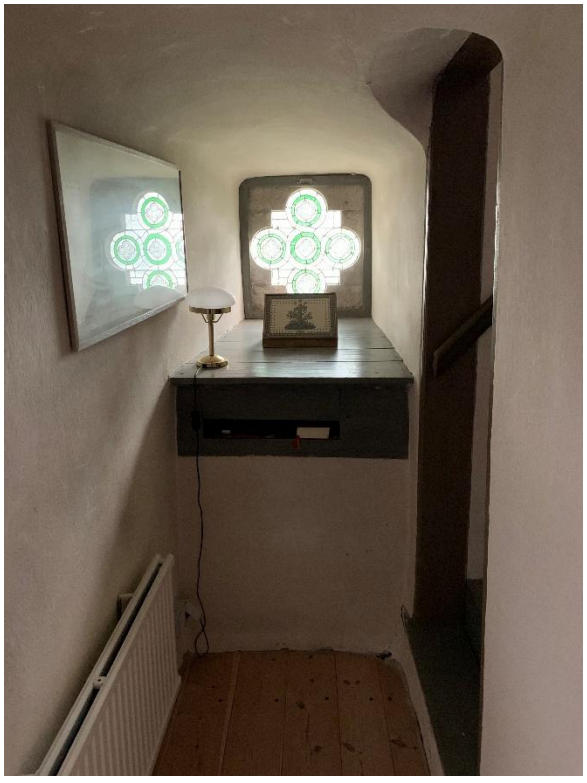
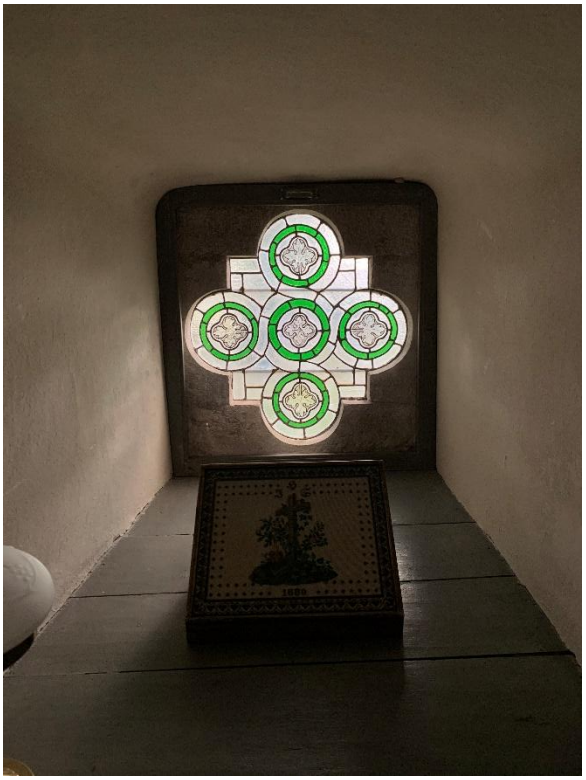
Den igenmurade tänkta triumfbågen, sedd uppåt mot söder samt dess norra del mot väster. Foto JL 2022.

Valvet sett underifrån med sydöst respektive väster nedåt. Foto JL 2022.

Ingång till sakristian i korets norra mur. Till höger sakristian mot väster. Foto JL 2022.

Sakristian mot öster med uppgång till predikstolen. Till höger sakristiefönstret med omfattning från 1889-96 och glasmålningar. Foto JL 2022.

Tröskelsten och nedre delen till ingången från norra yttermuren till torntrappan med skarpt huggna kantstenar. Till höger arkitekturdetalj, möjligen för en tänkt valvribba. Trappans nedersta steg lagda i tegel, övriga i kalksten. Foto JL 2022.

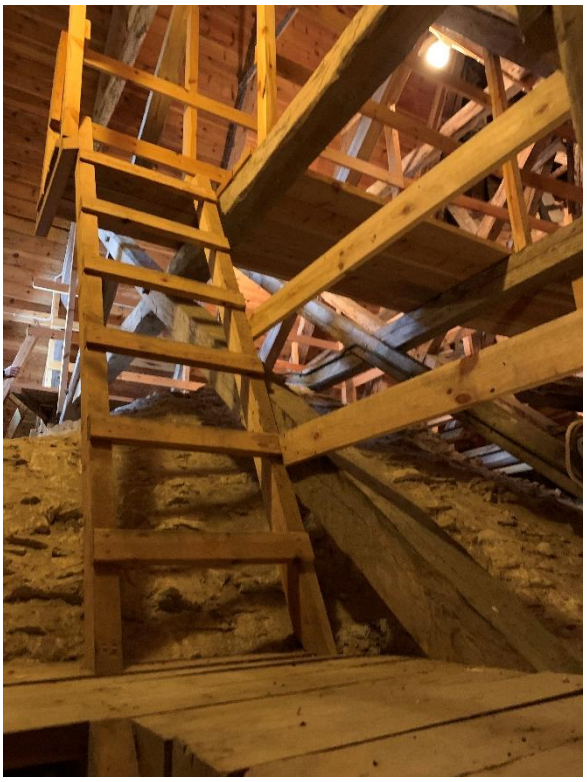

Trapploppets nedre del. Till höger, spår i trapploppets murverk på södra sidan efter infälld bjälke för okänt syfte. Foto JL 2022.

Trapploppets övre del sedd ovanifrån och nedifrån. Strax före murkrönet slutar trappans murade steg och en trästege tar vid. Samtidigt får murverket en grövre och mer ojämn karaktär. Foto JL 2022.

Vinden sedd från trappmynningen. Till höger kvarsittande bränt ställningsvirke i östgavelns nedre del på södra sidan, visande att kyrkans yttertak har brunnit. Foto JL 2022.

Vinden sedd mot väster. Foto JL 2022.

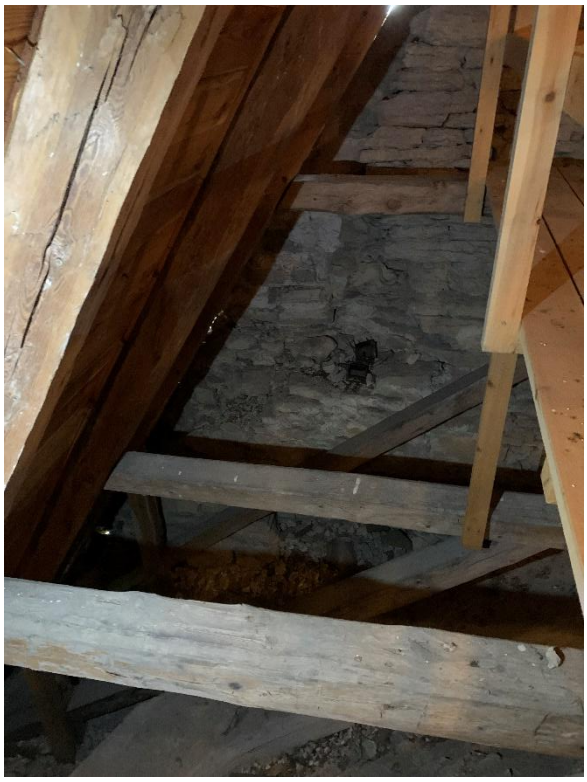

Vinden sedd mot öster. Foto JL 2022.

Östra gavelröstet sett inifrån. Murverket förefaller ommurat efter medeltiden. Skorstenen byggd i början av 1900-talet. Till höger ljusglugg i östra gavelröstet. Foto JL 2022.

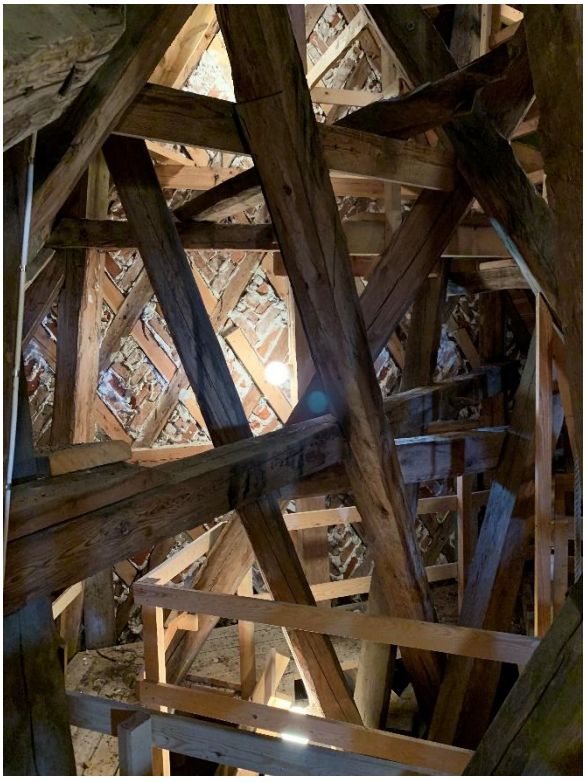
Östra gavelns norra del med igensatta öppningar, dels en trolig triangulär öppning, dels och under den första en rektangulär öppning, igensatta troligen 1889. Foto JL 2022.

Igensatt öppning i östra gavelns norra del. Av fyllningen framgår att den satts igen i två omgångar. Foto JL 2022.

Hål för klocklina med sturk (träkanal) i valvets västra del. Till höger motsvarande hål utan sturk och troligen avsett för ljuskrona. Foto JL 2022.

Västgavelns korsvirke sett inifrån, renoverad 2015. Foto JL 2022.

Takryttarens bärkonstruktion. På ett upplag av stora stenblock ligger en timmerkistliknande konstruktion för att bära takryttaren och klockan. Foto JL 2022.

Stege från vinden till takryttaren, invid en del takryttarens timrade underkonstruktion. Till höger takryttarens nedre del åt söder med anslutningen till kyrkans sadeltak. Foto JL 2022.

Klockvåningen mot väster. Blick från klockvåningen upp i takryttarens övre del. Foto JL 2022.

Klockvåningen och det öppna galleriet kring dess sidor. Foto JL 2022.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans inredning tillkom till närapå alla delar under 1600-talet. Dopfunten är endast något äldre, från 1500-talets slut. Medeltida skulptur och delar av ett altarskåp förvaras på museum, men kan ha kommit till kyrkan efter medeltiden, vilket inte utesluter att även kyrkorummet skadades vid de bränder som drabbade den äldre kyrkan på 1500-talet och vid okänd tidpunkt – kanske samtidigt – yttertaken på nuvarande kyrkan.

Altaret består av sannolikt delar från ett medeltida altare, men vid något tillfälle, troligen under 1600- eller 1700-talet har det plockats ned och uppmurats invid östra muren, sannolikt främst för att vinna plats. Det kläddes också in med träpanel, vilket gjorde att det murade altaret inte var känt före restaureringen 1965-66, då det frilades, murades om och lämnades synligt. På altaret reser sig en hög altaruppsats, daterad 1641, utförd i sandsten och ett tidigt och väl arbetat exempel på den för Gotland vanliga typen av altaruppsatser i sten. Altaruppsatsen tillverkades av Peter van Eghen, målades av Lars Hansøn Hamel. Vapensköldar visar att det är skänkt av länsherren Holger Rosencrantz och hans hustru Viveka Tott. Den nuvarande altarringen tillkom 1843. I kyrkorummets sydöstra hörn finns två murnischer med dörrar som inte är medeltida. Överdelen till den större nischen, i den södra muren, täcks av en målning av samma slag som målningarna på predikstolen, men synbarligen lösryckt från sitt sammanhang. Predikstolen från 1600-talet, målad bland annat 1725 enligt inskrift, är placerad i kyrkans nordöstra hörn med trappa från sakristian. Målningarna togs fram 1935 och konserverades 1996-97. Då företeelsen med direkt uppgång via muren till predikstolen vanligen hör 1700- och 1800-talet till och predikstolar på Gotland ofta står på södra sidan, talar detta för att den nuvarande placeringen inte är den ursprungliga. Även trappskärmens vinkel tyder på det. Sannolikt stod den på platsen framför den större av murnischerna på södra sidan, men när predikstolen flyttades till norra sidan blev avlägsnades delar av trappskärmen och en av delarna monterades framför det väggskåp i söder som nu frilades.

Bänkinredningen tillkom under 1600-talet. En ibland förekommande uppgift att dess ovanliga höjd beror på att den kommit till kyrkan från Visby domkyrka tycks dock inte ha stöd i kända uppgifter om domkyrkans äldre bänkinredning. Höga bänkskärmar förekom under 1600-talet inte bara i stora kyrkor. En bänkskärm ingår i södra bänkkvarteret i höjd med den igenmurade sydportalen vilket visar att portalen ännu var i bruk när bänkarna byggdes. Den nuvarande målningen utfördes 1997 av konservator C. H. Eliason efter äldre färgspår. Läktaren byggdes 1682 och är försedd med ett ännu bevarat gallerverk i barriärens övre del samt figurativa målningar, konserverade 1966 och 1996-97. Gallerverket talar för att läktaren avsågs för sittplatser som utformades för att ge viss avskildhet. Långt senare togs den i bruk för orgeln, som byggdes här 1857-59 av O. N. Lindqvist i Sanda, kanske genom ombyggnad av en 1700-talsorgel från Vamlingbo kyrka, bakom en fasad ritad av arkitekten Albert Törnqvist. Dess gotiska centralmotiv var sannolikt tänkt att ansluta till kyrkans medeltida karaktär även om kyrkans fönster vid denna tid inte hade den gotiska form de återfick trettio år senare. Ett hål på läktarens undersida gjorde det möjligt att ringa klockan nedifrån kyrkgolvet utan att gå upp på läktaren, även sedan orgeln byggdes eftersom repet gick rakt igenom orgelhuset.

Dopfunten, enligt inskrift daterad 1592, är i sandsten men med en annars ovanlig form. En oljemålning på duk med Korsfästelsen målades av Abraham de Haag 1696. Votivskeppet, en fullt krigsrustad fregatt med 48 utrullade kanoner, skänktes av hamnfogden Markus Schröder 1637. Klockan i takryttaren göts av Joh. G. Liljendahl i Stockholm 1848.

På Gotlands Museum finns en madonnabild från 1300-talets början samt delar till ett altarskåp från 1400-talets slut, vilka kommit till museet, kanske i samband med restaureringarna i slutet av 1800-talet.

Kyrkans inredning är huvudsakligen från 1600-talet. Medeltida föremål, bland annat skulptur från ett altarskåp, finns bevarade på museum. Till vänster det murade altaret sett snett ovanifrån. Altaret ommurat efter medeltiden och då troligen flyttat intill östra muren. Foto JL 2022.

Altaruppsats i sandsten, daterad 1641. Foto JL 2022.

Altaruppsatsen sedd snett ovanifrån. Till höger altaruppsatsens krön med Kristian IV:s namnskiffer samt länsherren Holger Rosencrantz och Viveka Totts vapen. Foto JL 2022.

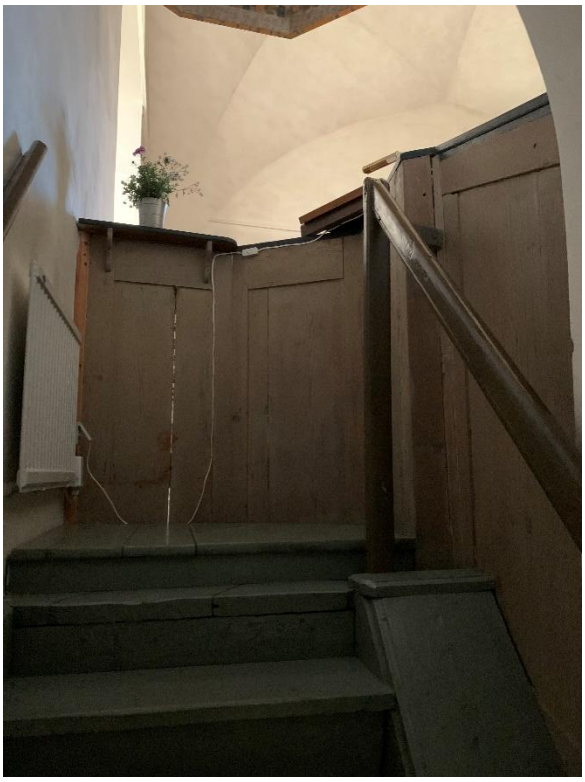

Väggskåp i kyrkans sydöstra hörn, på östra respektive södra muren. Foto JL 2022.

Predikstol med målningar från 1600-talet, senare omgjord och sannolikt flyttad till nuvarande plats. Foto JL 2022.

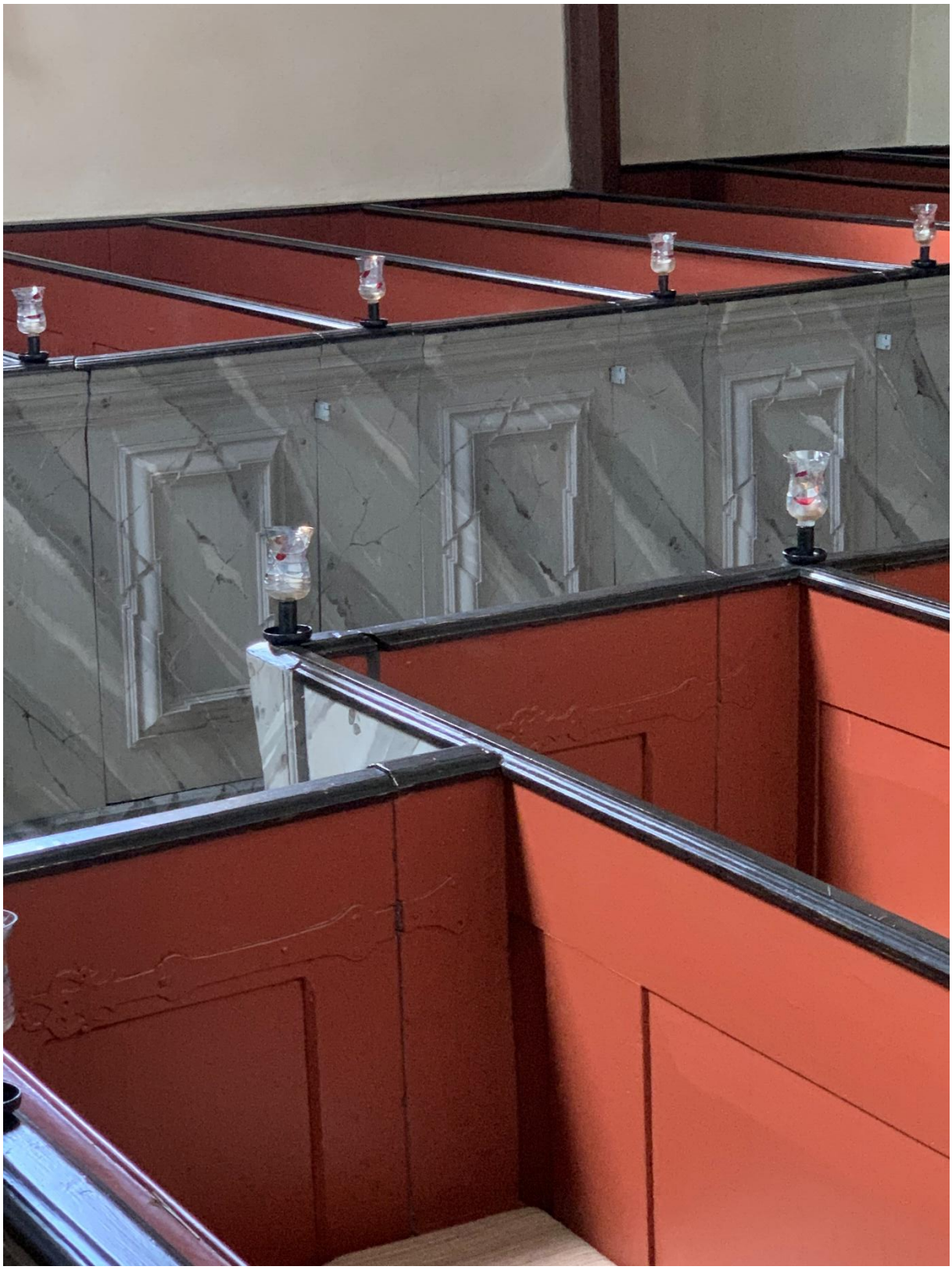

Predikstolen sedd snett ovanifrån samt inuti korgen. Foto JL 2022.

Bänkinredning och läktare sedda mot sydväst från predikstolen. Foto JL 2022.

Bänkinredning, troligen från 1600-talets slut. Foto JL 2022.

Bänkskärm, inbyggd i bänkkvarteret, placerad i höjd med nischen för sydportalen, vilket visar att portalen inte var igensatt när de nuvarande bänkarna tillkom. När portalen togs ur bruk fylldes gången med bänkrader. Foto JL 2022.

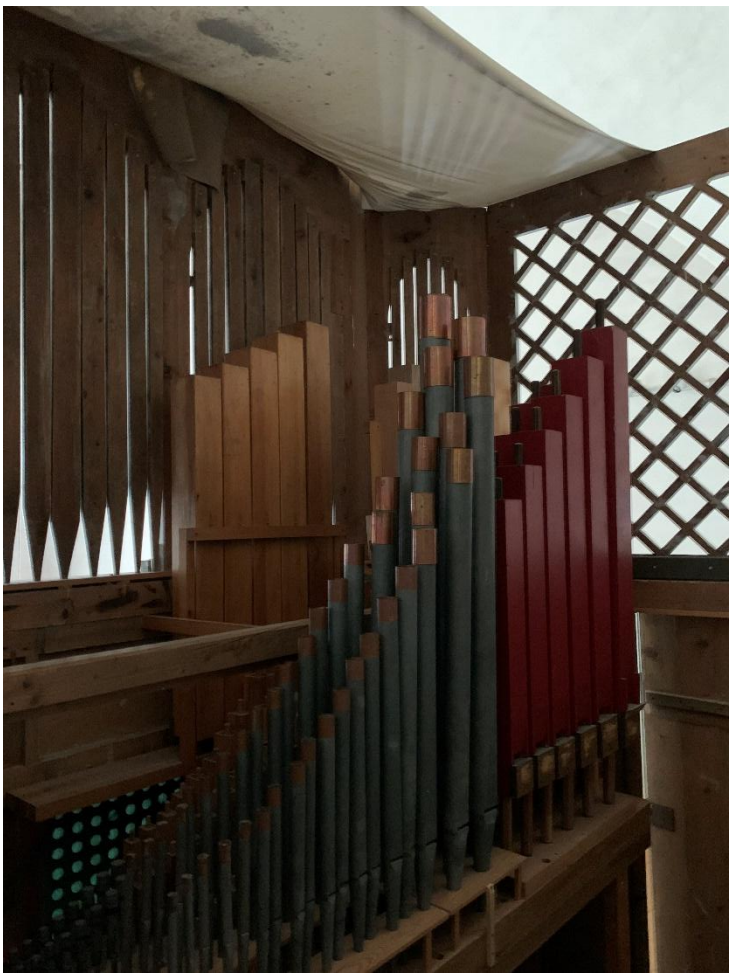

Läktare, byggd 1682, med upptill genombruten bröstning. Målningarna konserverade 1966 av Erik Olsson och 1996-97. Foto JL 2022.

Ovan till vänster södra uppgången till läktaren samt södra sidans bakersta bänkrader. Hålet på läktarens undersida avsett för klockrepet, som tidigare löpt genom orgelhuset upp till valvet. Ovan till höger orgelfasaden sedd från sidan. Nedan till vänster orgelverket och baksidan av fasadens blindpipor. Orgeln byggd av O. N. Lindqvist, Sanda, 1857-59. Foto JL 2022.

Orgeln med fasad ritad av Albert Törnqvist 1859. Foto JL 2022.

Dopfunt i sandsten, daterad 1592. Foto JL 2022.

Detalj av dopfunten.
Foto JL 2022.

Korsfästelsen.
Oljemålning på duk
1696 av Abraham de
Haag. Foto JL 2022.

Votivskepp, enligt inskrift, gåva av Marckes Schröder 1637. Foto JL 2022.

Votivskeppet, helhet och detaljer. Foto JL 2022.

Klocka, gjuten 1848 av Joh. G. Liljendahl, Stockholm. Foto ES 2022.

Klockan, detaljer. Foto JL 2022.

Madonnaskulptur från 1300-talets början samt reliefer från ej bevarat altarskåp från 1400-talets slut. Nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2002-2006.

Restaureringar

De många tillskotten från 1500- och 1600-talet, som takryttaren 1637, altartavlan 1641, korsvirkesgaveln, dopfunten 1592, predikstolen talar för att kyrkan farit särskilt illa vid denna tid och var i behov av iståndsättning. De medeltida föremålen kan ha funnits i kyrkan eller ha skänkts dit från andra kyrkor, ifall kyrkan helt saknade inredning. Den ståtliga altaruppsatsen, de resliga bänkarna med en spegeldekor av annat slag än den gängse för öns 1600-talsinredningar samt slutligen läktaren torde ha varit viktiga tillskott för att ge kyrkan en ansenlig karaktär, trots dess lilla format. Vid något tillfälle ändrades fönstrens form till rektangulär, något som bättre stämde överens med den nya inredningen men som också skulle kunna tyda på att fönstren var skadade.

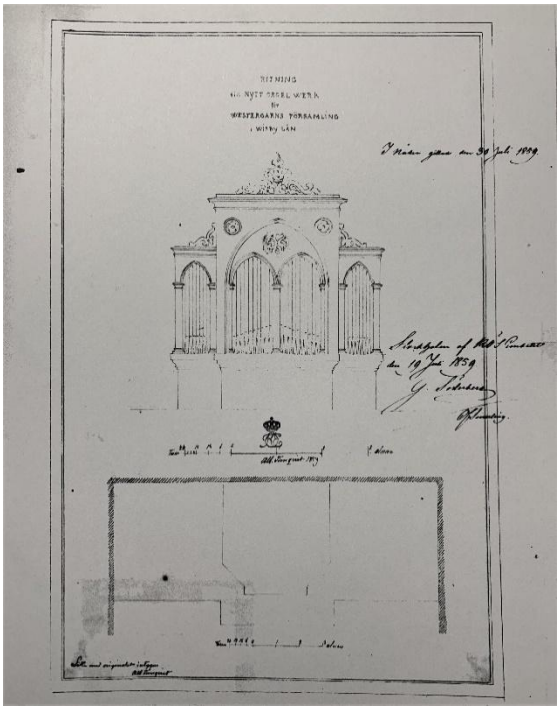
Under 1800-talet, som annars brukar kunna prägla kyrkorummens karaktär skedde vissa förändringar, men till synes relativt begränsade. Ny altarring, predikstolen – troligen nu – flyttad till norra sidan och ommålad, liksom delar av den övriga inredningen, samt en orgel 1859 på läktaren. Några viktiga förändringar ägde rum vid 1800-talets slut, som 1889 då fönstren återfick sin ursprungliga storlek samt försågs med kalkstensposter och mönstermålat glas. 1896 fortsatte den inre restaureringen. Då tillkom den släta invändiga putsen. Sannolikt nu ådringsmålades bänkinredningen.

På 1890-talet hade kyrkan fått en kamin, övertagen från Visby domkyrka och placerad under läktarens norra del. Snart sotade den interiören betänkligt, att döma av äldre foton. En restaurering 1935 efter förslag av arkitekt Erik Lundberg införde troligen ny uppvärmning varvid interiören rengjordes, äldre färgsättning framtogs på predikstolen och bänkinredningens färg avlutades. Efter förslag av arkitekt Olle Karth restaurerades kyrkan invändigt och utvändigt 1965-66, varvid taket lades om och konserveringsarbeten utfördes på inredningen av konservator Erik Olsson, Sanda. En inre restaurering genomfördes 1994 efter förslag av arkitekt Jan Utas, varvid nytt innergolv lades av trä. År 1997 följde ytterligare konserveringsinsatser på inredningen och bänkarna målades utifrån äldre spår. En genomgripande yttre restaurering 2015 under ledning av Jan Utas innebar främst friläggande, nedtagande och återuppbyggnad av det västra gavelröstet i korsvirke.

Interiör mot öster vid 1800-talets slut eller sekelskiftet 1900. Foto i ATA.

Interiör mot öster. Foto Einar Erici 1915, ATA. Till höger förslag till orgelfasad, gillad 1859. Ritning av Albert Törnqvist 1859, ATA, Kulturhistoriska byråns arkiv (V 202:1).

Interiör mot nordväst. Foto Anders Roland 1923, ATA. Kaminen placerad under läktaren.

Dopfunten fotograferad 1890 och 1915, visande nedsotningen från den på 1890-talet anskaffade kaminen. Ovanpå dopfunten i den vänstra bilden ligger sannolikt psalmsiffrorna av trä. Foto Olof Sörling respektive Erik Erici. ATA.

Interiör mot öster. Foto Alfred Edle före 1935, ATA.

Ovan, interiör mot nordöst efter 1935, troligen även efter 1966. Agda Östbergs, Libraria, antependium från 1931 pryder altaret. Foto i ATA. Till vänster, altaret frilagt från inklädnad i trä, visande att det sannolikt är ett senare ommurat medeltida altare. Foto Erik Olsson 1965, ATA.

Exteriör från sydväst innan västra gavelröstet frilades. Foto Pär Malmros 2015, Gotlands Museum (IMG_4597).

Sockeln på kyrkans södra sida repareras, varvid den äldre och skadade, som reparerats med tegel och påmurats med betong, delvis byttes ut mot nyhuggen sten. Foto Pär Malmros 2015, Gotlands Museum (IMG_4610).

Västra gavelröstet frilagt och under ommurning med gamla och nya delar. Foto Pär Malmros 2015, Gotlands Museum (IMG_5583, IMG_6624).

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravningar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning menas* de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Västergarns medeltida kyrkomiljö avviker från övriga gotländska socknar såtillvida att det är den enda romanska kyrka som vare sig har om- eller tillbyggts. I stället byggde man en helt ny gotisk kyrka strax intill för att sedan använda båda kyrkorna parallellt fram till omkring 1520-talet.[1] Kyrkan används än idag som sockenkyrka. Kyrkomiljön ligger dessutom i en ganska komplicerad fornlämningsmiljö där flera lämningar överlappar varandra.

Fornlämningar

Den ovan nämnda romanska kyrkoruinen är klassad som fornlämning[2] vilket även den medeltida kyrkogården runt ruinen är.[3] Infälld i kyrkogårdsmuren mellan den nya kyrkan och ruinkyrkan sitter en runristad gravsten från 1300-tal.[4] Öster om kyrkoruinen och norr om kyrkan ligger en kastalruin[5] som är inbyggd i Västergarnsvallen[6] som här har tagits bort vid bygget av kastalen och anläggandet av kyrkogården. Området som kastalruinen ligger i och även området söder och väster om den nya kyrkan är fornlämningsklassat som stadslager.[7]

Kyrkan

Kyrkan klassas i Fornreg som möjlig fornlämning[8] och 1983 återfanns i den en bildsten som ligger som trappsten mellan koret och sakristian[9]. Den är inte upptagen i Fornreg har därför inget fornlämningsnummer och således heller ingen antikvarisk bedömning.

[1] Cassel, K. (red.) 1999. Sid. 55-67
[2] L1976:6771 (Västergarn 24:1)
[3] L1975:8847 (Västergarn 124)
[4] L1976:6499 (Västergarn 28:1)
[5] L1976:6772 (Västergarn 25:1)
[6] L1976:6379 Vallanläggning (Västergarn 1:1)
[7] L1976:7960 (Västergarn 50:1)
[8] L1975:8849 (Västergarn 125)
[9] Böttger-Niedenzu, B. 1988

Arkeologiska undersökningar och övrigt

Sommaren 1864 grävde klockaren Erik Stenquist på uppdrag av Per Arvid Säve i kastalruinen. Man påträffade flertalet fynd, bland annat kammar, pilspetsar och brynen. Någon dokumentation av grävningen finns inte och fynden är förkomna[10].

Sommaren 1935 gjorde Nils Tidmark ett schakt i kastalen för att undersöka förhållandet mellan den och vallen. Kastalens grund visade sig vara nedgrävd ca 1 meter under markytan. Även om vallen till synes är borta i detta område menade Tidmark att kastalen troligen är äldre än vallen[11].

Vid en arkeologisk undersökning 1974 undersöktes ett 50-tal gravar runt kyrkoruinen och man frilade även själva ruinen och gjorde en mindre undersökning i den. Dokumentationen från denna undersökning är dock bristfällig. Den romanska kyrkogården undersöktes igen av dåvarande Högskolan på Gotland mellan åren 2005-07 varvid fler gravar undersöktes[12].

Övrigt

Uppgift om ett ringspänne[13] påträffat vid grävning på Västergarns kyrkogård, oklar om det avser den kyrkogården kring kyrkan eller kyrkogården kring ruinen.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande

[10] Cassel, K. (red.) 1999. Sid. 25
[11] Tidmark, N. 1935
[12] Norderäng, J. 2008
[13] Gotlands Fornsal inventarienummer (GFC 4701)

kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande

utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver så här ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra

ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan har ett stort och säreget kulturhistoriskt värde genom att den visar en byggnadshistoria som avviker från den gängse på Gotland och som därför kan belysa vissa förhållanden på ett eget sätt. Till kyrkans byggnadshistoria bör även kyrkoruinen räknas. Deras inbördes relation under medeltiden, samt den nya kyrkans märkliga byggnadshistoria återstår till stor del att utreda. Som tidigmedeltida kyrka var den äldre en av öns största, medan den ersattes av en kyrka som blev en av öns minsta, något som väcker frågor. Det gäller inte minst varför man valde att bygga den nya på en annan plats än den gamla.

Kyrkoruinen har ett stort värde genom att den återstår från en tidigmedeltida kyrka som inte genomgått några större förändringar innan den eldhärjades och revs. Den nuvarande kyrkan har genomgått en del smärre förändringar, sannolikt snarare kopplade till förändrade byggnadsplaner och så småningom genom att dess storstilade fortsatta byggande inte blev av.

Även utöver de avbrutna planerna och byte av plats uppvisar kyrkan vissa särdrag. Det är den enda salkyrkan med rektangulär plan, samlad under ett valv, på Gotland. Därtill har valvet en ovanligt framträdande åttadelad form. Sakristian, inrymd inne i muren har endast ett fåtal motsvarigheter, dock ingen lik denna. Vindstrappan är den enda som enbart nås utifrån, vilket är svårt att förklara skälet till. Utan motsvarighet är sedan det västra gavelröstet i korsvirke. Takryttarens lilla form och dess galleri i stället för ljudgluggar saknar motsvarighet.

Det lilla rektangulära kyrkorummet, som är högre än det är långt, saknar genom sin storlek och byggnadshistoria motstycke bland landets sockenkyrkor.

Kyrkans inventarier

Bland inredningen finns flera saker att lyfta fram som värdefulla, som den resliga altaruppsatsen, predikstolen med sina målningar, de höga bänkarna, dopfunten, läktaren med målningar och gallerverk samt orgeln med sin anpassade men till stilen egentligen avvikande karaktär. Mest anmärkningsvärt är kanske votivskeppet med sina många kanoner. Inredningens samlade 1600-talskaraktär är påtaglig och av stor betydelse för rummet.

Kyrkogården

De intilliggande ruinerna av den äldre kyrkan och kastalen har ett högt miljöskapande värde för kyrkomiljön som helhet. Ruinerna ger en bild av den äldre kyrkan och platsen som viktig för förvaring och försvar med dess anknytning till en handelsplats.

Kyrkogården tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar efter en liten utvidgning åt öster. Utsträckningen mot väster kan vara medeltida och visar på planen att fortsätta kyrkobygget mot väster.

Kyrkogården är omväxlande med en trädkrans i öster som ger en lummighet och rumskänsla i det öppna landskapet och en öppenhet i väster som skapar en värdefull siktlinje mot kyrkans västfasad.

På kyrkogården finns en huvudgång som leder fram till västportalen. I övrigt saknas gångar vilket ger kyrkogården en ålderdomlig prägel.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Västergarn socken. Gravarna finns framför allt söder och väster om kyrkan. 18 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2016 utpekades 21 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Västergarn kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Västergarn kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
s 1100-tal	Romansk stenkyrka, vilken är bevarad som ruin strax NV om den nuvarande kyrkan.	GK, SvK
o 1250	Den nuvarande kyrkan uppfördes, planerad som koret till en större kyrka. ”Sakristia” i N muren ”omkr. 1240”, välvning troligen 1289. Taxuslistan anger årtalet 1289.	GK, SvK
s 1200-tal	Den planerade triumfbågen murades igen och försågs med en portal. Nya fönster i S och Ö ”omkr. 1289” eller ”omkr. 1330-60”.	GK, SvK
t 1300-tal	Mariabild av trä, nu i GF.	SvK
s 1400-tal	Golgatagrupp av trä samt bild av Marie kröning av trä, båda nu i GF.	SvK
1592	Dopfunt.	GK, SvK
1600-tal	Bänkinredning (möjligen ursprungligen i domkyrkan i Visby), predikstol, läktare.	GK, SvK
1637	Votivskepp, källorna anger 1637.	GK, SvK
1641	Altaruppsats av sandsten.	GK, SvK
1785	Planket runt kyrkogården började ersättas med en mur.	SvK
1848	Kyrkklocka.	GKR
1855-57	Ny kyrkogårdsmur, ej Ö delen.	SvK
1859	Orgel. Enligt handlingar i GF byggd år 1857 av orgelbyggaren O. Lindquist i Sanda.	GF, SvK
1863	Mässingskrona.	SvK
1888	Sockeln reparerades med cementbruk.	SvK
1889	Nya poster och spröjsar i fönstren. Fönster i sakristian.	GK, SvK
1892	Kamin installerad, köpt från Visby domkyrka.	GA
1893	Nya kolonnetter i V portalen.	SvK
1896	Restaurering: inre rengöring av väggar och valv. Värmekamin (?). Ny dörr med järnbeslag i V portalen.	SvK
1913	Ö delen av kyrkogårdsmuren uppfördes.	SvK
1921	Ny tympanon- sten i V portalen.	SvK
1935	Inre restaurering efter förslag av arkitekt Erik Lundberg, Stockholm(?). Konservatorsarbeten av Alfred Nilsson: altarringen ommålad, predikstolens ursprungliga färg framtagen, bänkinredningens färg avlutad.	SvK
1953	Installation av elvärme och elbelysning.	GF
1959	Komplettering av elinstallationerna.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1959	Dubbla glas i fönstren. Komplettering av belysningsanläggningen. Textilskåp under läktartrappan.	GF
1965-66	Inre och yttre restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby: väggar och valv rengjorda och kalkavfärgade, altarbordet ommurat, konservatorsarbeten på inventarierna av konservator Erik Olsson, Sanda, omläggning (?) av tegeltaket, reparation och kalkning av västgaveln.	GF
1968	Åskledare.	GF
1969	Restaurering av orgeln av Anders Persson, Visby.	GF
1978	Omläggning av tegeltaket.	GF
1980	Nya el-radiatorer under bänkarna.	Muntl.
1981	Restaurering av orgeln av Finn Krohn, Danmark, p.g.a. maskangrepp.	Gotl.
1986	Ny vindflöjel. Föregångaren från 1637 förvarades i kyrkan och blev stulen 1985.	ATA
1994	Invändig restaurering efter förslag av Jan Utas, Gotlands fornsal och Byggnadshyttan på Gotland som entreprenör: – Väggar och valv rengjordes och vitkalkades och dragstagen målades med linoljefärg. – Fönstren och långhusets V portal tätades mot drag. – Trägolvet i kyrkorummet togs upp och skadade träbjälkar ersattes med nya av furu. Bjälkarna lades på plintar av betong, utrymmet ventilerades och befintliga bräder återanvändes. Elinstallationerna byttes ut.	ATA, GF
1996	Beslut av länsstyrelsen om förnyande av elsystemet och uppvärmningsinstallationer.	ATA
1997	Konservering av den fasta inredningen (altaruppsats, läktarskrank och predikstol) samt återställande av bänkarnas färgsättning.	ATA
2002	Beslut att få ta bort döda och döende askar i trädkransen.	GF
2004	Beslut om konserveringsarbeten på 5 st. gravvårdar av Stenkultur i Stockholm AB av gravvårdar (S. Petersson, Nyman, C. Landström, oidentifierad häll samt ett monument med järnkors).	GF
2007	Arkeologisk utgrävning på N kyrkogården.	GA, GT
2009	Konservering av gravvårdar. Entreprenör Stenkultur AB.	GM
2009	Förbättring av textilförvaring och omklädning av altarring och pall mm. Ansvarig entreprenör Lotine AB.	GM
2013	Konservering 10 gravvårdar. Ansvarig entreprenör Ahrs Mundi konservering.	GM

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2016	Yttre restaurering. Ansvarig entreprenör, först Byggnadshyttan på Gotland sedan Arriba byggnads AB. Restaureringen omfattade Omläggning av tegeltak. Översyn av fogar och putslagning av den västra fasaden samt framtagande korsvirkesgavel, utbyte av skadad sten i socklar samt konservering och rengöring av övrig sockelsten.	GM
2017	Konservering av portaler. Ansvarig entreprenör André Sinnemark.	
2017	Tillgänglighetsanpassning västportal. Ansvarig entreprenör André Sinnemark.	
2017	Anläggande av askgravlund. Mästerby församling.	

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
kh	kyrkoherde
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltad av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten.
  skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan-och bygglagen reglerar avvändning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.
Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.
Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekat som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:
Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864
Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867
Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603
Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684
Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Cassel, K. (red.) 1999. Västergarnsstudier. Projekt uppdragsarkeologi, Rapport 1999:1
Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby.
Inventering av inventarierna i Västergarn kyrka 2002, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
Inventering av Västergarn kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum.
Inventering av Västergarn kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.
Norderäng, J. 2008. Rapport från arkeologisk undersökning i Västergarns socken 2005. Högskolan på Gotland.
Program för invändiga reparationsarbeten på Västergarn kyrka, upprättat 1994 av arkitekt Jan Utas, Visby.
Tidmark, N. 1935. ATA Rapport. Dnr: 3603/35. SHM inventarienummer 21114.
Trädvårdsplan Västergarns kyrka upprättad av Gotlands Museum 2011.
Vård- och underhållsplan Västergarns kyrka 2009. Arkitekt Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A. 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. Skandinavistik 18.
Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
Malmros, P., Västergarn kyrkas korsvirkesgavel. Byggnadshyttan på Gotland 2017.
Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.
Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
Sveriges Kyrkor, Gotland volym III, 1942.
Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Västergarn socken 1752. Lantmäteristyrelsen H 90-1:1.
Laga skiftes karta 1862. Lantmäteristyrelsen H 90-2:3.